

**Managed By Girdharlal Bhurabhai
Dhanak Lok Kalyan Trust**

**Smt. B.V. Dhanak
Arts & Commerce College**

Affiliated to Saurashtra University - Rajkot

**Opp.: Station Road, Bagasara -
Amreli - 365440(Gujarat)**

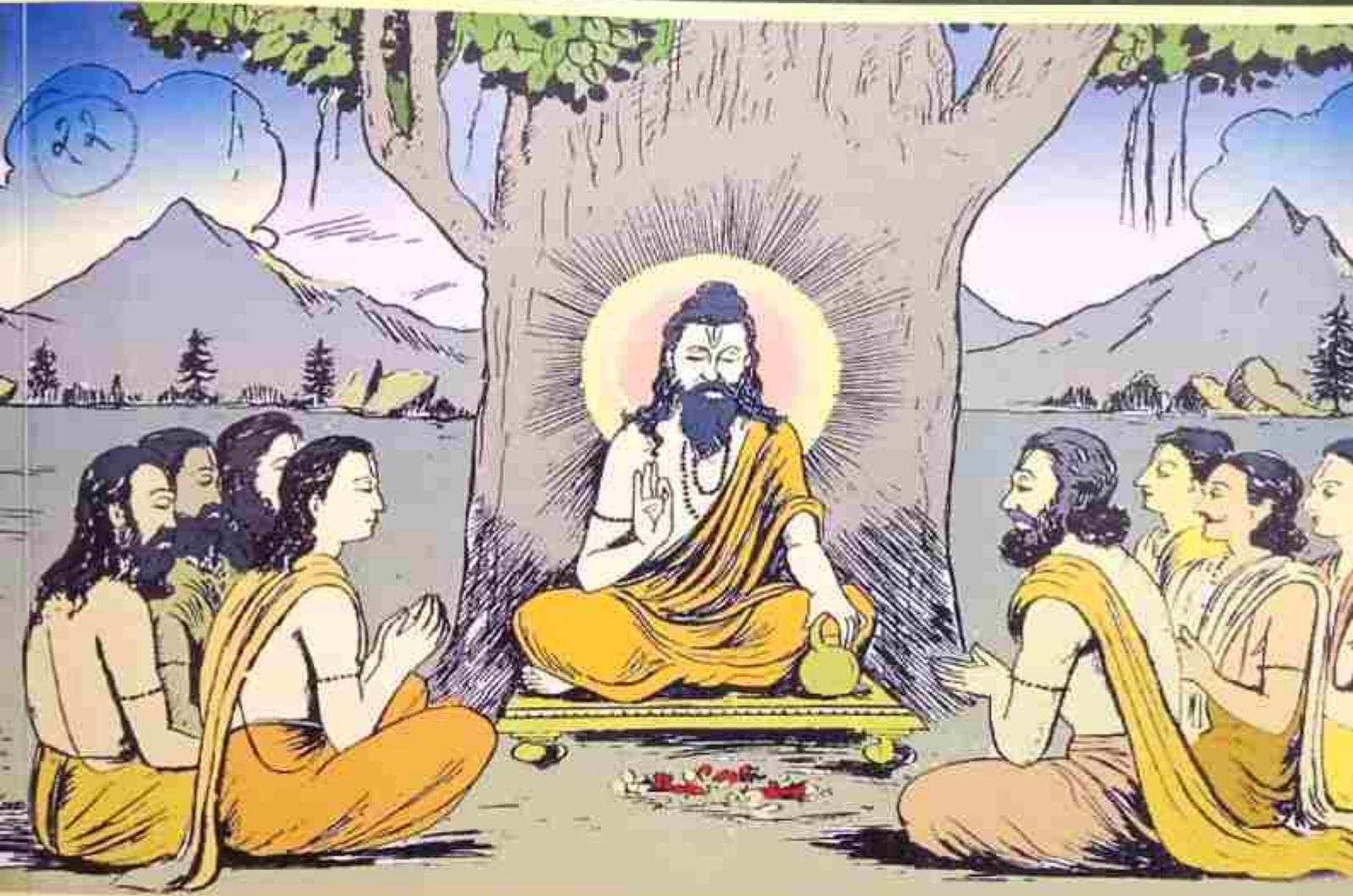
www.jcdhanak.org

3.3.1

Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC CARE list during the last five years

Sr. No.	Title of The Paper	Name of The Author/s	Year
1	UPANISHADO NU TATVA CHINTAN (BOOK ARTICLE)	DR. H. V. CHAUDHARI	2018
2	ADHYATMIK KRUSHI VIGYAN : SHASHVAT YAUGIK KHETI	DR. M. S. FADADU	2019
3	STRESS : AN INDIVISIBLE PART OF MANKIND AND STEP TO MITIGATE THE STRESS	DR. T. B. MANVAR	2020
4	AATANKVAD KI BHAYAVAH TA KA DASTAWED : KATHA SITASAR	DR. J. R. JADAV	2021
5	BHARTIYA MAHILAO KA SWASHTYA SABANDHIT CHUNOTIYO KA SAMAJSHASHTRIYA VISHLESHAN	DR. B. B. GOHIL	2022
6	RA.VI. PATHAK NI VARTA MA NARI SANVEDANA	DR. H. V. CHAUDHARI	2022
7	PRAVASI PARIVESH KE HINDI UPANYASO ME RASHTRIYA BHAVNA AUR DHARM NIEPEXTA	DR. J. R. JADAV	2023
8	MANAV NIYATI KE BADALTE RANGO KI KATHA : KUNTO	DR. J. R. JADAV	2023
9	BHAKTI AANDOLAN AUR BHAKTI KAVYA ME NARI VISHYAK DRASHTIKON	DR. D. M. RATHOD	2023
10	BHARTIYA SAMAJ ME NARI SHIKSHA KA SAMAJ SASHTRIYA ADHYAYAN	DR. B. B. GOHIL	2023
11	GUJARATI NAVAL KATHA NU SVARUP	DR. H. V. CHAUDHARI	2023
12	GYANMULOOK VAIDIK SAHITYA AND SAMAJIK PARAMPARA	DR. R. C. FICHADIYA	2023
13	HINDI SAHITYA ME NARI VIMARSH KA VIVIDH PAHLOO	DR. K. M. TRIVEDI	2023

ઉપનિષદ સાહિત્ય અને તેનું તત્વદર્શન

:: સંપાદક ::

પ્રિ.ડી. કે.એલ. પટેલ

પ્રા.ડી. આર.જી. જોષી

પ્રા.વી.જી. પટેલ

પ્રા.ડી. એ.એસ. પટેલ

પ્રા.ડી. ડી.કે. ભોયા

ઉપનિષદ સાહિત્ય અને તૈનું તત્વદર્શન

ઉપનિષદ વિષયક અભ્યાસ લેખો

:: સંપાદક ::

પ્રિ.ડી. કે. એલ. પટેલ

પ્રા.ડી. આર.જે. જોષી
પ્રા.વી. જી. પટેલ

પ્રા.ડી. એ. એસ. પટેલ
પ્રા.ડી. ડી.કે. ભોયા

:: પ્રકાશક ::

મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, વિદ્યાનગરી, હિંમતનગર

ઉપનિષદ સાહિત્ય અને તેનું તત્ત્વદર્શન

ઉપનિષદ વિષયક અભ્યાસ લેખો

© સંપાદકોના

પ્રથમ આવૃત્તિ : જાન્યુઆરી - ૨૦૧૮

પ્રત : ૫૦૦

મૂલ્ય : રૂ. ૫૦૦/-

ISBN : 978-81-928439-8-8

પ્રકાશક :

મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, વિધાનગરી, હિંમતનગર

મુદ્રક :

સ્વચ્છ પ્રિન્ટર્સ એન્ડ પબ્લિકેશન

સિવિલ સર્કલ, હિંમતનગર,

જિ. સાબરકાંઠા,

પ્રાપ્તિ સ્થાન :

મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, વિધાનગરી, હિંમતનગર

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	લેખ	લેખક	પાનાં નં.
૮૬.	વેદાન્ત વિષયક ઉપનિષદો વિષય સમીક્ષા	પ્રા.વિષ્ણુભાઈ જી. પટેલ	૩૦૦
૮૭.	ઉમાશંકર જોષીનું ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદ	પ્રા.પલ્લવી ત્રિવેદી	૩૦૪
૮૮.	ઉપનિષદ મેં શ્રેયમાર્ગ તથા પ્રેયમાર્ગ વિચારણા	સંગીતા જી. ચૌધરી	૩૦૭
૮૯.	મુખ્ય ઉપનિષદ કા પરિચય	સાગર જી. દેરાસરી	૩૦૯
૯૦.	ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદમાં પૂર્ણ બ્રહ્મ	પ્રા.સીમા ડી. પટેલ	૩૧૪
૯૧.	ઉપનિષદ ભારતીય આધ્યાત્મિક ચિંતન	પ્રા. સુરેશભાઈ પટેલ	૩૧૭
૯૨.	ઉપનિષદોના રચયિતા - દ્રષ્ટાઓ	દિપીકાબેન આઈ. પટેલ	૩૨૦
૯૩.	માંડુક્યકારિકામાં અદ્વૈતવાદ (અજાતવાદ)	પ્રિયંકુમાર એન. રાવલ	૩૨૪
૯૪.	ઉપનિષદો મેં ભારતીય તત્ત્વદર્શન	જે.એમ. પટેલ	૩૨૭
૯૫.	ઇશ ઉપનિષદમાં વિદ્યા અને અવિદ્યા	એન. જે. પંડ્યા	૩૩૦
૯૬.	ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદ અમૃત અને વર્તમાન સંદર્ભ	ડૉ. પ્રવિણાબેન કે. પટેલ	૩૩૩
૯૭.	ઉપનિષદનો શાંતિપાઠ	પ્રા.ડૉ. ભાઈલાલ એલ. પટેલ	૩૩૭
૯૮.	ઉપનિષદમાં શ્રેય-પ્રેય વિચારણા	પ્રો.ડૉ. સંકેતભાઈ આર. પારેખ	૩૩૯
૯૯.	છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં તત્ત્વમસિ અર્થાત તુતું છે.	ડૉ. પ્રવીણ અમીન	૩૪૩
૧૦૦.	તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં વર્ણિત દીક્ષાંત ઉપદેશ અને પ્રવર્તમાન સમયમાં તેની ચથાર્થતા	ધવલકુમાર એચ. મહેતા	૩૪૭
૧૦૧.	Vedic Religion Virtual Learning Environment	Dr. Pathik D. Barot	૩૫૦
૧૦૨.	ઉપનિષદ્સુ આત્મતરત્તવમ્	દવે જય બી.	૩૫૩
૧૦૩.	Upanishadic Thoughts is Hermann Gesse's Siddharthad	Jigna K. Vora	૩૫૫
૧૦૩.	ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદના ટીકાકારોનું તત્ત્વચિંતન	ડૉ. જીતેન્દ્ર આઈ. ટેલર	૩૫૮
૧૦૪.	Upanishad and Its Prevalence in Recent Time	Dr. Prashant B. Parihar	૩૬૧
૧૦૫.	ઉપનિષદ તથા તેનો વ્યુત્પત્તિજન્ય અર્થ	શિવાંગ જોષી	૩૬૩
૧૦૬.	ઉપનિષદો: માનવજાતે કરેલી શોધના દસ્તાવેજો	વિશાલ એ. જોષી	૩૬૫
૧૦૭.	એતરેય ઉપનિષદ મેં સૃષ્ટિપ્રક્રિયા	ડૉ. મંજુલા એન.સોલંકી	૩૬૭
૧૦૮.	ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદમાં તત્ત્વચિંતન	ભાનુબેન બી. ખરચીયા	૩૭૧
૧૦૯.	મુંડકોપનિષદ: એક અભ્યાસ	ડૉ. સતીષ એસ. પટેલ	૩૭૪
૧૧૦.	મુખ્ય ઉપનિષદોનો પરિચય	ડૉ.નીતિનકુમાર જે. ગામિત	૩૭૭
૧૧૧.	ઉપનિષદો મેં વૈશ્વિક ચર્ચાચિતન	રાધાબેન એમ. પટેલ	૩૮૧
૧૧૨.	ઉપનિષદનું એક વિરલ પાત્ર : નચિકેતા	પ્રા.પારૂલ સોની	૩૮૫
૧૧૩.	ઉપનિષદોનું તત્ત્વચિંતન	ડૉ. હરેન્દ્રકુમાર વી.ચૌધરી	૩૮૯
૧૧૪.	ઉપનિષદ સાહિત્ય, એક સમીક્ષા	પ્રિ.ડૉ. અલ્કાબેન શાહ	૩૯૩
૧૧૫.	ઉપનિષદનું તત્ત્વચિંતન	ડૉ.સી.આર. પટેલ	૩૯૭
૧૧૬.	ઉપનિષદની વાણીમાંથી પ્રગટતાં જીવનમૂલ્યો	ડૉ. નિચતિ અંતાણી	૩૯૯

ડૉ. હરેન્દ્રકુમાર વી. ચૌધરી
શ્રીમતી બી.વી. ધાણક આર્ટ્સ, કોમર્સ,
સાયન્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ કોલેજ, બગસરા.

વેદિક સાહિત્યમાં ઉપનિષદો અત્યંત વેદના અર્કરૂપે આવે છે તેને 'વેદાન્ત' કહેવાય છે. ઉપનિષદોની સમ્યા તો બસોથી વધારે છે. એમાં લાઘવપૂર્ણ અર્થગભીર અને જીવનોપયોગી ચિંતનને કારણે પ્રાચીન અને અર્વાચીન એમ સર્વકાળના અને સર્વદેશના ચિંતકોને ઉપનિષદોએ આકર્ષીત કર્યાં છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ ઉપનિષદો ઈશાવાસ્થોપનિષદ વિશે કહ્યું છે કે "સઘળું ઉપનિષદ સાહિત્ય નાશ પામે પણ ઈશાવાસ્થોપનિષદનો પ્રથમ મત્ર બચે તો પણ ભારતે કંઈ ગુમાવવાનું નથી." આચાર્ય વિનોબાએ તો "તેન ત્યક્તન ભુજિજ્ઞથાઃ" "ત્યાગીને ભોગવી જાણો"— એ સૂત્રને પ્રવૃત્તિનો મૂળ મત્ર બનાવેલો. આ ઉપનિષદના અઢાર મત્રોના જે ગૂઢ ચિંતન છે તેનો જ વિસ્તાર ગીતાના અઢાર અધ્યાયોમાં છે એમ પણ કહેવાયું છે. ઉપનિષદોનો અભ્યાસ જ સ્વયં એક મહાન ફલશ્રુતિ છે. મહાન જર્મન તત્ત્વજ્ઞ શોપેનહાવરની જેમ માનવમાત્રના જીવનમાં તથા મૃત્યુ પછી પણ ખૂબ જ આશ્વાસનરૂપ અને શોકસાગરને પાર કરવામાં સહાયરૂપ આ ઉપનિષદો માનવકલ્યાણાર્થે પ્રગટ્યા છે.

ઉપનિષદોનો યુગ એક વૈચારિક ક્રાન્તિનો યુગ હતો. શ્રી હેમચંદ્ર સરકાર કહે છે — The upanisads reveal to us an age of intense intellectual unrest. આવી Intellectual unrest- બૌદ્ધિક બેચેની—અજ્ઞાપા વગર આવા મહામૂલ્યવાન વિચારમૌલિકો પ્રાપ્ત પણ થાય નહીં. મહાન—વસ્તુની પ્રાપ્તિ સરળતાથી થાય નહીં. ઉપનિષદોની સારભૂત એવું ગીતાનું જ્ઞાન પણ અર્જુનને કેટલા બધા વિષાદ—દ્વિધા—મૂઝવણ—બેચેનો પછી મળ્યું હતું? ઉપનિષદોનો યુગ એ મૌલિક ચિંતનનો યુગ હતો. હેમચંદ્ર સરકાર લખે છે. In the age of upanisads, there was an earnest pursuit of knowledge and high level of Culture. એ જ મુમુક્ષુની મોક્ષના સાધન એવા પરમજ્ઞાનને જાણવાની તીવ્ર ઈચ્છા—જિજ્ઞાસા તેના વગર આ વિદ્યા જાણવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત ન થાય. અપાત્રને આ ગુહ્યતમ અનુ પાવનકારી વિદ્યા આપવામાં આવતી હતી. વેદાન્ત—ઉપનિષદનો અભ્યાસ કરતા આપણને તે ઋષિઓની તત્ત્વને પામવાની જિજ્ઞાસા—તાલાવેલી, તેને પારખવાની નિષ્ઠા વગેરે જાણવા મળે છે.

આ ઉપનિષદોમાં કોઈ એક જ સુગ્રંથિત વિચારસરણી મળતી નથી. છતાં ઉપનિષદનું સઘળું ચિંતન ઘણું કરીને આત્મા અને પરમાત્મા સબંધી છે. આ વિશાળ વિશ્વનું પ્રેરક તત્ત્વ કયું? એનો આદિ અને અંત શું? કેનેદ પતતિ પ્રેષિત મનઃ?— આ મન, વાણી, આખ, કાનાદિ ઈન્દ્રિયોને પ્રવૃત્ત કરનાર કોણ? કયા એક તત્ત્વનું જ્ઞાન થઈ જાય, દર્શન થઈ જાય કે શ્રવણ—મનન થઈ જાય તો અન્ય કોઈને જાણવાનું કે જોવાનું કે શ્રવણ—મનન કરવાનું શેષ જ ન રહે? નચિકેતા પણ યમને પ્રશ્ન પૂછે છે કે મરણ પછી આત્મા જેવું કંઈ હોય છે ખરું? તે આત્મતત્ત્વ શું છે? ઉદાલક આરુણિ, ભણીને ગર્વિષ્ઠ બનેલા પુત્ર સ્વેતકેતુને પ્રશ્ન કરે છે — કસ્મિન્નુ ભગવો વિજ્ઞાતે સર્વમિદ વિજ્ઞાત ભવતિ? શું ભણ્યાથી આ બધાનું જ્ઞાન થઈ જાય?

આ સૃષ્ટિરૂપી ગથના આરભના તથા અંતનો પૃષ્ઠો ગુમ થયેલા છે. તેથી તેનો આદિ કે અંત મળતો નથી પણ તે પામવા સતત પ્રયત્ન જે થાય છે તે સરાહનીય છે. તેમાંથી જ આ મહાન વિચારમૌલિકો સ્ફુરે છે અને ફિલસૂફી તત્ત્વજ્ઞાન જન્મે છે. ઉપનિષદોના તત્ત્વજિજ્ઞાસુ ઋષિઓના આ પ્રયત્નના પરિણામરૂપે જે વિચારમૌલિકો ઉપનિષદોમાં અત્રત્ર સર્વત્ર વેરાયેલા છે તે બધાના નિષ્કર્ષરૂપે આ સાહિત્યનું તત્ત્વચિંતન સંભોષમાં નીચે પ્રમાણે નિરૂપી શકાય.

ઉપનિષદોમાં મુખ્યત્વે જીવ, જડ જગત, આત્મા, પરમાત્મા, આત્મા—પરમાત્મા વચ્ચેનો સબંધ, સૃષ્ટિ—પ્રક્રિયા, સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ, પરમાત્મા અને સૃષ્ટિ વચ્ચેનો સબંધ—વગેરે વિષયોની ગહન અને તલસ્પર્શી મીમાંસા છે. તેમાં એ વાત નિશ્ચિતપણે કહી શકાય કે જીવ પચમહાભૂતના બનેલા જડપદાર્થોથી તદન ભિન્ન વસ્તુ છે. તે સ્વયં ચેતન છે. પ્રો. હિરિયણલા કહે છે : જીવ શબ્દ જે જીવ ઘાત પરથી નીકળેલો છે.

તેનો અર્થ “શ્વાસ લેવો, શ્વાસ લેવાનું ચાલુ રાખવું” એમ થાય છે. આ “જીવ” એવું નામ જીવનની શ્વાસ લેવા જેવી સારીરિક અથવા અભાન ક્રિયાને આગળ પડતું સ્થાન આપે છે. સુખુપ્તિ જેવી અવસ્થામાં જ્યારે મન શાન્ત હોય છે, ત્યારે પણ શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા તો ચાલતી જ હોય છે. પ્રશ્નોપનિષદ-૪-૮માં તથા કઠોપનિષદ ૧-૩-૪માં આ જીવને “ભોક્તા” અને “કર્તા” પણ કહ્યો છે. આ બે શબ્દો જીવનની પ્રવૃત્તિના માનસિક અંગ ઉપર કરનાર તત્વ છે મન. આ મન તથા પ્રાણ “જીવ”ની ઉપાધિઓ છે. શરીર પણ જીવની ઉપાધિ છે. આ શરીર, પ્રાણ તથા મન—એ ત્રણે મળીને જીવને રહેવા માટેનું એક પ્રકારનું રહેઠાણ બનાવે છે.

આ ચેતન—અચેતન પદાર્થો—જીવ તથા જડ જગત—બન્નેના બનેલા આ જગતનું કારણ પરમાત્મા છે. પરમાત્મામાથી જ આ સજીવ તથા નિર્જીવ પદાર્થો જન્મે છે, પરમાત્મા થકી ટકે છે, નભે છે—પોષણ મેળવી શકે છે તથા અતે પરમાત્મામાં જે તે વિલીન થાય છે. આ જગતની ઉત્પત્તિ—સ્થિતિ તથા નાશનું પણ જે કારણ છે તે બ્રહ્મ છે. તેની વ્યાખ્યા ઇદોગ્ય—ઉપનિષદમાં સૂત્રરૂપે આપી છે કે— તજજલાનુ ઈતિ શાન્તમ્ ઉપાસીત. તેનો અર્થ થાય છે કે— “તે (તત્) કે જે આ જગતને જન્મ આપે છે. (જ) તેનો પોતાનામાં લય કરી દે છે. (લ) અને તેને ટકાવે છે. (અનુ) તે જ બ્રહ્મ છે.” આ બ્રહ્મ વસ્તુમાત્રમાં વ્યાપી રહ્યું છે. આ બ્રહ્મ એજ મનુષ્યનો આત્મા છે. તે અણુથી પણ અણીયાનું તથા વિભુ પણ છે. તે બ્રહ્મ છે જેમાં આ લોકમાથી ગયા પછી હું ભળી જઈશ.

જગતનું આ આદિકરણ એવો પરમાત્મા પિડમા તથા બ્રહ્માડમાં સર્વત્ર અણુ—અણુમાં વ્યાપીને રહેલો છે. તે જ જીવનો પણ અત્યામી છે અને સાથે સાથે જગતનો પણ અત્યામી છે. શરીર તથા જગત બને પરમેશ્વરની ઉપાધિઓ કહી શકાય જે પિડમાં છે તે જ બ્રહ્માડમાં પણ છે અને જે બ્રહ્માડમાં છે તે જ પિડમાં પણ છે. આથી જ સર્વના આત્મામાં પોતાના આત્માને જોનારો તથા પોતાના આત્મામાં સર્વના આત્માને જોનારો દૈષ્ટા સાચા અર્થમાં દર્શન કરનારો—જોનારો See ઋષિ છે. તેને મન ભેદદર્ષિ જ નથી. નેહ નાનાસ્તિ કિશ્યન. આ સૃષ્ટિમાં “ભેદ” જેવું છે જ નહિ. સર્વત્ર બ્રહ્મ જ છે. સર્વમ્ ખલુ ઈદમ્ બ્રહ્મ, બ્રહ્મૈવ ઈદમ્ સર્વમ્, અયમાત્મા બ્રહ્મ, સત્ય જ્ઞાનમનન્ત બ્રહ્મ. વિજ્ઞાનમ્ આનન્દમ્ બ્રહ્મ. તત્ત્વમસિ, અહ બ્રહ્માસ્મિ—આવી સર્વભૂતાત્મભૂતદર્ષિ તે સાચી બ્રહ્માનુભૂતિની નિશાની છે.

જીવાત્મા તથા પરમાત્માનો સબંધ બહુ ગૂઢ અને નિકટનો છે. એક અલ્પજ્ઞ છે અને બીજો સર્વજ્ઞ છે એ ખરું; પણ વસ્તુતઃ વિચાર કરતા બને એક જ તત્વ છે. જીવ પરમાત્મામાથી જ નીકળ્યો છે, તે પરમાત્માનો સખા છે, એનું જ સ્વરૂપ છે, અતે વસ્તુતઃ સ્વરૂપગતદર્ષિથી જોઈએ તો જીવાત્મા એ પરમાત્મા પોતે જ છે. ભેદ ઉપાધિ નિમિત્તે છે. આ જીવાત્મા તથા પરમાત્મા બને બે પક્ષીઓ છે જે સાથે રહેનારા મિત્રો છે અને એક જ શરીર—જીવનવૃક્ષને ભેટીને રહ્યા છે. એમાંથી એક પક્ષી—જીવાત્મા—જીવનવૃક્ષનું મીઠું લાગતું કર્મનું ફળ ખાય છે (અને પરિણામે દુઃખી થાય છે, મોહિત થાય છે), પણ બીજું પક્ષી (પરમાત્મા) તેને ન ખાતા પ્રસન્ન વદને, માત્ર જોયા કરે છે. આ જીવાત્મા પરમાત્માને પામીને શોકરહિત બની જાય છે. અહ બ્રહ્માસ્મિ “હું જીવાત્મા—પરમાત્મા વચ્ચેનો આ સબંધ—અદ્વૈતવાદ ઉપનિષદોનો સૌથી વધારે વિકાસ પામેલો સિદ્ધાન્ત છે. આ બ્રહ્માડમાં બે ultimate reality છે. એક તે બ્રહ્મનું તથા અન્ય તે આત્મનું.” આ બને ultimate reality-વસ્તુતઃ એક અને અભિન્ન છે. બ્રહ્મ એ જ આત્મા છે અને આત્મા એ જ બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ એ જ પરમાત્મા છે, ઈશ્વર, સગુણ બ્રહ્મ—પરબ્રહ્મ છે. આત્મા જ જીવાત્મા છે. ડૉ.રાધાકૃષ્ણનું તેમના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ The principal upanisads”માં લખે છે— In the early prose upanisads, આત્મનું is the principle of the individual consciousness and બ્રહ્મનું — the Superpersonal ground of the the Cosmos. Soon the distinction diminishes and the two are identified. ઈશ્વર વિશ્વાત્મા છે અને વિશ્વથી પર પણ છે. આત્મા થકી જ પરમાત્માનો અનુભવ થઈ શકે છે. સર્વમ્ ખલુ ઈદમ્ બ્રહ્મ. નારાયણ એ નર જ છે અને નર એ નારાયણ જ છે. નર એ જીવાત્મા છે અને નારાયણ પરમાત્મા છે એમ ઋગ્વેદ ૪-૨-૧ માં વર્ણન છે.

આ આત્મા તથા બ્રહ્મ એ બે શબ્દો એ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની ભવ્યાતિભવ્ય અને સદા દેદીપ્યમાન જે ઈમારત છે તેના બે સ્તંભો છે. પ્રો.હિરિયણ્ણા કહે છે— “બ્રહ્મ તથા આત્મા એ બે સ્તંભોના આધાર પર ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની લગભગ આખી ઈમારત ચણાયેલી છે. ઉપનિષદોમાં આ વિશ્વના સર્વોત્તમ તત્ત્વને ‘બ્રહ્મ’ કહ્યું છે. ડૉ.રાધાકૃષ્ણન કહે છે— The word used to indicate the Supreme reality is

બ્રહ્મનું It is derived from the root બૃહ to grow, to burst forth. The derivation suggests gushing forth, bubbling over, ceaseless growth=બૃહત્વમ્ ઉપનિષદમા આ બ્રહ્મને જ સૃષ્ટિનું આદિકારણ કહ્યું છે. વેદમા તેનો અર્થ 'સ્તુતિ કે પ્રાર્થના' થાય છે. અર્થાત્ પ્રાર્થના કે સ્તુતિરૂપ બ્રહ્મ જ માણસની કર્ણગોચર વાણી દ્વારા પ્રગટ થાય છે. ઉપનિષદ કહે છે તેમ હવે આ બ્રહ્મ વાણીરૂપે જ નહીં પણ સૃષ્ટિરૂપે જ આપોઆપ "કુટી નીકળે છે." મેક્સ મુલર તેમના ગ્રંથ "The six Systems of Indian Philosophy"મા લખે છે : "Lastly he (Dr. Hang) assigns to બ્રહ્મનું the meaning of force as manifested in nature, and that of universal force as the supreme being." આમ આ વિશ્વરૂપે આપોઆપ કુટી નીકળનારું તત્વ તે છે બ્રહ્મ. તે જ વિશ્વનો આત્મા છે. બ્રહ્મ જગતનું તે આદિકારણ છે. વિશ્વનો તે અતર્યામી છે. વિશ્વનું તે અતરતમ, સર્વોત્તમ તત્વ છે. તે બ્રહ્મ છે. હવે રહ્યો 'આત્મનું' શબ્દ. આ આત્મા શબ્દનો ખુલાસો થોડો અસ્પષ્ટ અને અચોક્કસ છે.

અનુ-શ્વાસ લેવો એ ધાતુ ઉપરથી આ આત્મનું શબ્દ ઊતરી આવ્યો છે, તે શબ્દનો મૂળ અર્થ 'શ્વાસ' થતો હશે એમ કહી શકાય. ત્યારપછી કોઈપણ વસ્તુના ખાસ કરીને માણસના-સારભૂત અશને-જીવાત્મભૂત અશને માટે-અર્થાત્ માણસમાત્રના હૃદયમા સ્ફૂરતા અતરતમ તત્વ અથવા તો ત્રણ રીતે આ શબ્દને નિષ્પન્ન કરે છે : (૧) જે મેળવે છે, (૨) જે ભોગવે છે અને (૩) જે સર્વને વ્યાપીને રહે છે તે આત્મા છે. આત્મા-સાતત્યગમને-પરથી આ શબ્દ વિશે સમજાય છે કે શરીરદિના વિનાશ પછી પણ જે તત્વ શોધ રહે છે અને સતત-સદા માટે અસ્તિત્વમા રહે છે તે આત્મા છે.

યચ્ચાનોતિ યદાદત્તે યચ્ચાત્તિ વિષયાનિહ,
યચ્ચાચ્ચ સન્તતો ભાવસ્તસ્માદાત્મેતિ કીર્ત્યતે.

આમ સહોપમા પુનઃકર્થનનો દોષ સ્વીકારીને પણ કહેવાય કે સૃષ્ટિનું અતરતમ તત્વ-સૃષ્ટિનું આદિકારણ-વિશ્વનો આત્મા તે બ્રહ્મ છે અને મનુષ્યના હૃદયમા વસતુ અતરતમ તત્વ તે આત્મા છે. "The word "આત્મનું" is derived from અનુ- to breathe. It is the breath of life. (ઋગ્વેદ ૭-૮૭-૨ મત્રમા કહ્યું છે આત્મા તે વાતઃ) Gradually its meaning is extended to cover life, Self or essential being of the individual." (Radhakrishna-in "The principal upanisads"-Page-73) 'ટૂકમા, આરભમા આ આત્મનું તથા બ્રહ્મનું શબ્દોના અર્થો એક બીજાથી તદન વિરુદ્ધના-જુદા હતા. પણ ઉપનિષદોમા આગળ જતા આ બંને શબ્દો એકબીજાના પર્યાય તરીકે વપરાવા લાગ્યા." કુદરત અને માણસ-બંનેનો જેમા સમાવેશ થાય છે તેવા સમગ્ર વિશ્વનું, નિત્ય અને અવિનાશી એવું આદિકારણ. એવો અર્થ, કશા ભેદભાવ વગર, આ બંને શબ્દોનો થવા લાગ્યો. જુદા અર્થના વાચક બંને શબ્દો કાળે કરીને એકજ અર્થના સૂચવનારા થઈ પડયા, એ પરથી એમ દેખાય છે કે ભારત વર્ષના વિચારકો, પોતાના ચિતન દરમ્યાન, એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે "જે સત તત્વ બ્રહ્મ સૃષ્ટિમા વિલસી રહ્યું છે તે જ માનવના અતરમા પણ વિરાજે છે." આત્મા તેજ બ્રહ્મ એવું સમીકરણ જડી ગયું એટલે તેમના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તેઓ લાબા વખતથી જ એકત્વની શોધ કરતા હતા તેનો આખરી મુકામ અહીં આવી ગયો. તેઓ હવે ખરેખરા તત્વજ્ઞાનના ગિરિશિખર પર પહોચ્યા હતા.

હિરિયણ્ણા આગળ લખે છે- "વિચારોની વિકાસની કોઈ કક્ષાએ, વિશ્વના આદિકારણ આ બ્રહ્મનું મનુષ્યની હૃદયગુહામા વસતા અતર્યામી આત્મા સાથે એકીકરણ કરવામા આવ્યું. અત્યાર લગી વિચારના બે સ્વતંત્ર પ્રવાહો ચાલ્યા આવતા હતા-તેમાના એકમા મનુષ્યનું સાચું સ્વરૂપ સમજવાની ઈચ્છા રહેલી હતી; અને બીજામા બ્રાહ્મ જગતનું સાચું સ્વરૂપ સમજવાની (ઈચ્છા રહેલી હતી) આ બે પ્રવાહો હવે ભળી ગયા. અને એ સગમ થયો કે તરત જ, જે એકમા માટે અત્યાર સુધી લાભી શોધ ચાલુ રહી હતી તે એકમા હાથ લાગી ગયું. આમ આત્મા તથા બ્રહ્મ બંને વિશેની કલ્પનાઓનું સમિશ્રણ થઈ ગયું અને તત્વમસિ - તે (પરમાત્મા) તુ (જીવાત્મા) એ પરબ્રહ્મ-(પરમાત્મા) જ છું- એ મહાવાક્યો દ્વારા તે એકમની ભાવના પ્રગટ થાય છે. આમ કુદરત તથા માણસ વચ્ચે અથવા તો કુદરત અને ઈશ્વર વચ્ચે તથા માણસ અને ઈશ્વર વચ્ચે સ્વરૂપગત કોઈ જ ભેદભાવ નથી."

આમ પરબ્રહ્મ એ આપણા હૃદયમા વસતા અતર્યામીથી અભિન્ન છે એવા સાક્ષાત્કર-અનભવથી પરબ્રહ્મ-પરમાત્મની હસ્તીને વિશે શક્ય રહેતી નથી. આપણા પોતાના આત્માની

હસ્તી તો દરેકના અપરોક્ષ અનુભવનો વિષય છે જ. તેનો નકાર કરવો શક્ય નથી જ. આમ આત્મારૂપે બ્રહ્મની અનુભૂતિથી-બ્રહ્મની પણ સિદ્ધિ થઈ જાય છે. આ ઉચ્ચતર સત્ય સત્ય જ્ઞાન અનન્ત બ્રહ્મ- એ શબ્દોથી નિરૂપાય છે. ત્યાં 'સત્ય' શબ્દથી તે તત્વની હસ્તી નિઃસંદેહ ને નિશ્ચિત છે એમ સૂચવાય છે. 'જ્ઞાન' શબ્દથી તે તત્વ સંતત્ય રૂપ છે અને 'અનન્ત' શબ્દથી તે તત્વનું સર્વગ્રાહીપણું તથા અપરિમિતત્વ સૂચવાય છે. આમ આ બ્રહ્મ માણસના આત્મામાં વધારે સારી રીતે પ્રગટ થાય છે, છતાં પણ આત્મામાં ત બ્રહ્મત્વ પૂરેપૂરું તો પ્રગટ થતું નથી જ. બાલ જગતમાં તે બ્રહ્મ કેવળ જક પ્રત્યરૂપે પ્રગટ થતું હોવાથી, ત્યાં એનું રૂપ વિશેષ ટકાઈ જાય છે. તત્ત્વમ્ અસિ આ મૂળ સત્ તત્વ જે છે તે જ, હું સ્વેતકેતુ, તારો આત્મા છે. આ અભેદ બતાવવાનો હેતુ સ્વેતકેતુના મનમાં એમ ઠસાવવાનો છે કે સત્ તત્વ જે વિશ્વનું આદિકારણ છે તેની હસ્તી સાવ સાચી છે અને તેમાં કઈ જ શકાને અવકાશ નથી. વિશ્વનું આ જે આદિકારણ કલ્પનાથી માન્ય હતું તે પોતાના આત્માથી અભિન્ન છે એવું સ્વેતકેતુને જે પણ સમજાય છે, અનુભવાય છે, તે પણ જ તેના મનમાંથી શકા સાવ ઊડી જાય છે, અને તે પરમતત્વની હસ્તી સાચી છે એવી એની પાકી ખાતરી થવા પામે છે. આત્માના અસ્તિત્વની સિદ્ધિથી પરમાત્માના અસ્તિત્વની પણ સિદ્ધિ આત્માના અપરોક્ષાનુભવથી થઈ જ જાય છે.

અદ્વૈત બ્રહ્મવાદનો વિચાર બે રીતે પ્રગટ થાય છે. કયાક બ્રહ્મને સપ્તપચ બતાવ્યું છે તો કયાક તેને નિષ્પપચ બતાવ્યું છે. તજજ્જ્ઞાન ઈતિ શાન્તમુપાસીત- આ બ્રહ્મની વ્યાખ્યા- સપ્તપચ બતાવ્યું છે તો કયાક નિષ્પપચ કલ્પના યાજ્ઞવલ્ક્યના ઉપદેશમાં છે. ગાર્ગી નામની વિદૂષી યાજ્ઞવલ્ક્યને પૂછે છે કે આ વિશ્વ જો યાજ્ઞવાલ્કીની જેમ આકાશમાં યાજ્ઞવાલ્કીની જેમ શામા વણાયેલું છે? આ પ્રશ્નના જવાબમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય જે તત્વને નામ દે છે. તેનું વર્ણન તેઓ કેવળ નિષેધવાચક શબ્દો વડે કરે છે; અને એ રીતે તે એવું સૂચવે છે કે એ પરમ સત્યનું અકલન માણસના મન વાણી વગેરેથી કરી શકાતું નથી. તે પરમ વાણીનો વિષય છે જ નહિ. તે અનુભવનો જ વિષય છે. બ્રહ્મનો અનુભવ કરનારો શાન્ત થઈ જાય છે. પૂછો ઘટો શબ્દ ન કરોતિ. વિજ્ઞાત અવિજ્ઞાતતામ- "અમે એને જાણતા નથી"- એવું જાણનારાઓથી જ તે 'જ્ઞાત' છે. શાન્તોડયમાત્મા- "આ આત્મા શાન્ત છે"-એનું રહસ્ય પણ આ જ છે. "મૌન" સિવાય આ બ્રહ્મ વિશે અન્ય કોઈ વિકલ્પ કે પ્રત્યુત્તર નથી. "ગુરોસ્તુ મૌન વ્યાખ્યાનમ્ શિષ્યાસ્તુ છિન્નશસયાઃ"-એનું રહસ્ય પણ આ જ છે. જેને બધું જ આત્મભૂત થઈ ગયું હોય અથવા જેનો આત્મા સર્વનો આત્મા થઈ ગયો હોય તેને પોતાના સિવાય-બ્રહ્મ સિવાય કોઈ જ ઈતર દેખાતું જ નથી. પછી કોના વડે કોની સાથે શોના વિશે વાત કરે? કોના વડે શું સામળો? કોના વડે શું જુએ? આ બધાના જ વિજ્ઞાતાને કોના વડે જુએ? વગેરે.

આ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર પાચ તબકકે થાય છે.

(૧) પ્રથમ આત્મા વા અરે દૃષ્ટવ્યઃ - પોતાના આત્માનો પોતાનામાં સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે. (૨) આત્માન વિજાનીયાદયમસ્મિ ઈતિ પુરુષ-બીજા તબકકામાં આત્મા અને બ્રહ્મ એક છે એવી પ્રતીતિ થાય છે. (૩) અયમાત્મા બ્રહ્મ-આ આત્મ એ જ બ્રહ્મ-એવી અનુભૂતિ થાય છે. (૪) અહ બ્રહ્માસ્મિ, અથવા તો તત્ત્વમસિ- "હું એ જ બ્રહ્મ છું, તે બ્રહ્મ જ જીવાત્મા છે" એવો અનુભવ કરવો-તે ચોથી અવસ્થા. (૫) સર્વમ્ બલુ ઈદ બ્રહ્મ-આ બધું જ ખરેખર, બ્રહ્મ છે- એમ સર્વમાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો- આ સાચા અર્થમાં કેવલાદ્વૈત કહેવાય છે.

ઉપનિષદ્માં આ પરમાત્મનો બ્રહ્મ, પુરુષ, આત્મા એવા શબ્દોથી ઉલ્લેખ છે. એ વૃદ્ધિ, વિશાળતા તથા યજ્ઞનનુ તત્વ છે. સર્વત્ર શાંતિથી વસેલું સભરભર્યું તત્વ છે. પોતાપણાનું તત્વ છે.

આ બ્રહ્મ તત્વ પ્રવચનોથી મેળવવાની વસ્તુ નથી. ઘનથી પણ નહીં. "નેતિ નેતિ" એમ તેનો આશ્ચર્યવદ્ ઉપદેશ થાય છે. આશ્ચર્યવત્ તેનું શ્રવણ થાય છે. સામળનારાઓમાં પણ કોઈક જ તેને તત્વાર્થ સ્વરૂપે સમજે છે. આમ છતાં આ આત્મા-શૂન્યરૂપ નથી જ. તે અનન્ત સત્રૂપ, અનન્ત ચિત્રૂપ તથા અનન્ત આનન્દરૂપ વસ્તુ છે- સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ છે.

આ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે. આત્મા વડે જ આ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે. મન, ઈન્દ્રિયો, વગેરે વશમાં કરીને સદાચારથી ચાલીને, તેનો અનુચલ મેળવીને, તેનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવીને, તેનો સ્વાનુભૂવ લઈ શકાય છે. પણ તે અનુભવ વર્ણવાય એમ નથી.

આ આત્માના સાક્ષાત્કાર માટે ઉપનિષદ વગેરે એના જ્ઞાનસબધી ચથોનુ શ્રવણ કરવું જોઈએ. શ્રવણ કરીને તે ઉપર મનન કરવું જોઈએ અને છેવટનો નિર્ણય બાધીને નિદિધ્યાસન-ધ્યાન કરવું જોઈએ. બહિર્મુખ મટી અન્નર્મુખ થવું અને અન્નર્મુખસ્થિતિમથી આત્માને પરમાત્મામાં જોડી ઊધ્વમુખ થવું જોઈએ. પ્રથમ બાહ્યદર્ષિ, પછી અંતર્દર્ષિ અને છેવટે ઊધ્વદર્ષિ કેળવવી.

જે આ બ્રહ્મને જાણીને-પ્રાપ્ત કરીને અહીંથી જાય છે તે બ્રાહ્મણ છે અને તેને પ્રાપ્ત કર્યા વગર જાય છે તે કૃપણ છે, શોચનીય છે.

માણસની કર્મ પ્રમાણે ગતિ થાય છે. પુણ્યકર્મથી તે પુણ્યશાળી બને છે અને પાપકર્મથી પાપરૂપ બને છે. સન્પુરુષ માટે પણ મરણ પછી બે માર્ગ છે: (૧) એક તે ધૂમમાર્ગ-જે ચક્રલોકમાં લઈ જાય છે અને (૨) બીજો તે અર્ચિમાર્ગ જે જ્ઞાનનો માર્ગ છે તેનાથી પરમતત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જન્મ-જન્મચરના કેસ ટળે છે.

ઉપનિષદો એટલે બ્રહ્મવિદ્યા, બ્રહ્મ પાસે લઈ જનારી વિદ્યા, બ્રહ્મનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવનારી વિદ્યા. તેથી ધાર્મિક વિદ્વાનોની માન્યતા છે કે ઉપનિષદનું તત્ત્વજ્ઞાન સંસારમાંથી નિવૃત્તિ લેનારા લોકો માટે છે. પરંતુ આ સમજાવ ભુલ ભરેલી છે. કારણ કે ઉપનિષદોમાં સંસાર છોડીને જવાનો ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી. બલકે સંસારમાં રહી સંસાર સુખ માગીને જીવનમાં પરમોચ્ચ આનંદની પ્રાપ્તિ સાથે મોક્ષ કેમ થઈ શકે તેનું પણ સચોટ માર્ગદર્શન છે.

આજે સંસારમાં ભોગ સંપત્તિના સાધનોનો દુષ્કાળ નથી પણ જીવનને ઘડનારા, જીવનને ભાવપુષ્ટ બનાવનારા વિચારોનો દુષ્કાળ છે અને તે વિચારો ઉપનિષદોમાં છે. તેથી ઉપનિષદોને કોરાગે ન મૂકતાં તેનું વ્યવહારિક વાસ્તવિક જ્ઞાન પણ આત્મસાત કરીશું તો વ્યક્તિની ઉત્તરિ તો છે જ સાથો સાથ તેમાં સમાજ અને રાષ્ટ્રનું ઉત્થાન પણ છે.

પ્રકાશક

મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ,
વિધાનગરી, હિંમતનગર

MARCH-2019

YEAR-6

ISSN-2321-7073

NATIONAL CONFERENCE

ON

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH & INNOVATION

In Collaboration With

RESEARCH MATRIX

MANAGED BY: PATEL KELAVANI MANDAL - JUNAGADH

SHRI PATEL KELAVANI MANDAL COLLEGE OF TECHNOLOGY & B. Ed.

OPP. HAVELI WADI, NEAR S.T. COLONY, COLLEGE ROAD, JUNAGADH. PHONE: 0285-2670644

RESEARCH MATRIX :2321-7073

An International Refereed Multidisciplinary Journal Of Applied Research

EDITOR-IN-CHIEF
Mr. Kalpesh Rakholia

EDITOR
Dr. ALKESH VACHHANI
CELL :94286 22982

EDITOR
DR. MITAL MANAVADARIA
CELL :97120 37371

ABOUT THE JOURNAL

RESEARCH MATRIX is an International Journal for all subjects (Multidisciplinary) publishing original papers, reviews articles on Research all Languages. It promotes interdisciplinary perspective to discuss issues of National and International Significance. Its regular features include research book editorial correspondence. All the Research papers are subject to a double-blind referring process and are published on the recommendation of reviewers and discretion of the editor. As far as the research papers are concerned, the views of statements expressed in the Research papers are solely of the author and the editor is not responsible for the same.

ABOUT THE JOURNAL

- Cooperation in the exchange of information about Physical Education, Applied Social Sciences, Commerce, Education and science Worldwide.
- Development of Research work.
- Balance of advanced theories and common practices.

AIM

- development among various countries worldwide.
- To promote the study of Arts, Science, Management, Commerce and Education by using the
- advances in scientific research results.
- To establish a common foundation of theory based on the positive differences of various
- backgrounds.
- To develop interest in the significant study of various researchers.

Editor-In-Chief

RESEARCH MATRIX : International Multidisciplinary Journal of Applied Research
Uday Nagar Society, Block No.7/b, B/h.

Godhwani High School, JUNAGADH Pin - 362015

Website : www.researchmatrix.org Email : editorresearchmatrix@gmail.com

RESEARCH MATRIX :2321-7073

An International Refereed Multidisciplinary Journal Of Applied Research

INDEX

SR.NO.	TITLE & AUTHOR	PAGE NO.
1	THE CONCEPT OF DIGITAL LIBRARY AND OVERVIEW OF ... JOSHI VJAY R. DR. MITAL MANAVADARIA	1 TO 5
2	"સુશુતસંહિતાયાં નિદ્રા નિરૂપણમ્" DR. AJAY P. LAMBA	6 TO 9
3	માનવજીવનમાં હાસ્યચિકિત્સા પદ્ધતિ દ્વારા ઉપચાર અને ધાત્રી એચ. જોષી	10 TO 17
4	આઘાત્મિક કૃષિ વિજ્ઞાન : શાશ્વત યોગિક ખેતી PROF. MADHUBEN S. FADADU	18 TO 22
5	ગરીબી : વિકાસશીલ દેશની વિકટ સમસ્યા ડૉ. એસ. કે. પાંભર	23 TO 26
6	વિકાસમાન અર્થતંત્ર : મુખ્ય પરિબળો ડૉ. આર. એચ. પરમાર	27 TO 30
7	EIGHTHSTANDARDSTUDENTS'MYTHS ABOUTMATHS STUDY AND EDUCATIONALACHIEVEMENT PARTH N. JOSHI	31 TO 33
8	LISTENING SKILLSOF ENGLISH LANGUAGE STUDENTS OF PRIMARY SCHOOL LEVEL SMITA N. JOSHI	34 TO 36
9	FISCAL POLICY: ROLE AND CHALLENGES IN ECONOMY PRINCIPAL DR. K R PARMAR	37 TO 50
10	યોગ કાર્યક્રમની સંરચના શૈતાનસિંહ એસ. રાયજાદા	51 TO 54
11	A STUDY OF FALLOUT PROBLEM WHILE EQUIPPING... MR. BHARATKUMAR BAVABHAI RAMANI DR. NILESHKUMAR MANSUKHLAL KANTARIA	55 TO 61
12	RESEARCH & INNOVATION IN OPEN AND DISTANCE LEARNING DR. RUPAL M. KUBAVAT	62 TO 65
13	EFFECTIVENESS OF COMPUTER ASSISTED LEARNING... SANJAY B PANDAVADARA	66 TO 70

RESEARCH MATRIX : 2321-7073

An International Refereed Multidisciplinary Journal Of Applied Research

આધ્યાત્મિક કૃષિ વિજ્ઞાન : શાશ્વત યૌગિક ખેતી

PROF. MADHUBEN S. FADADU
(ASSOCIATE PROFESSOR IN ECONOMICS)

SMT.J.C.DHANAK ARTS & COMMERCE COLLEGE- BAGASARA

SUBJECT:

ભૂમિકા :

રાસાયણિક ખેતી એર માનવામાં આવી રહી છે. માતાનું દૂધ બાળક માટે સૌથી વધુ પૌષ્ટિક માનવામાં આવે છે. પરંતુ તેમાં પણ 800 % થી વધારે એન્ઝો સલ્ફાન જેવું એરીલુ તત્વ મળી આવ્યું છે. આજ એવું ક્યું કારણ છે કે અમૃત તુલ્ય કહેવાતુ મોનું દૂધ પણ એરીલુ બની ગયું છે. કારણ છે આપણું ભોજન. જે રાસાયણિક ખાતર તેમજ જંતુનાશક દવાના ઉપયોગ દ્વારા ઉત્પાદિત વસ્તુઓ દ્વારા બનાવવામાં આવે છે. જંતુનાશક દવાના કબ્બામાંથી તેની દુર્ગંધ એક વર્ષ સુધી જતી નથી તો આપણે જે અન્નનું સેવન કરી રહ્યા છીએ તેમાં એ એરની કેટલી માત્રા હશે. આપણા ભોજનમાં જંતુ મારવાનું એર મોજુદ છે. જે કેન્સર, કદબરોગ, અસ્થમા જેવી યાતક બિમારીઓનું મુખ્ય કારણ બની રહ્યું છે. જેને લીધે દર વર્ષે ૨ લાખથી વધુ લોકોના મૃત્યુ થાય છે. અને જાણે અજાણ્યે અન્નદાતા કહેવાતા ખેડૂતો પણ આ મહાપાપના ભાગીદાર બનતા જઈ રહ્યા છે. આદિકાળથી ખેડૂતો ખેતી કરતા આવ્યા છે. પરંતુ રાસાયણિક ખાતર કે જંતુનાશક દવાની આવશ્યકતા પડી ન હતી. આજ આવા ખાતરનાક એરનો ઉપયોગ અંધારૂં કરવામાં આવી રહ્યો છે. જેનાથી ફક્ત અન્ન જ એરીલુ નથી બનતુ પરંતુ કરોડો ઉપયોગી મિત્ર કિટકોનો પણ નાશ થઈ રહ્યો છે. અરબો હેક્ટર જમીન વાંઝલી બની રહી છે. અને તેનાથી દેલાતા પ્રદૂષણને લીધે પર્યાવરણ સંતુલન ગુમાવી રહ્યું છે. મોંઘુ બિયારણ, મોંઘુ ખાતર અને મોંઘી જંતુનાશક દવાના ચક્રવ્યુહમાં ખેડૂતો ફસાતા જઈ રહ્યા છે. છેલ્લા ૨૦ વર્ષમાં દેવાના ભોજમાં દબાયેલા ૩ લાખથી વધુ ખેડૂતોએ આત્મહત્યાનો માર્ગ અપનાવ્યો છે. તો શું આ રાસાયણિક ખેતીનો બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી? તેનો શ્રેષ્ઠ વિકલ્પ એ છે કે આપણે ફરીથી પરંપરાગત ખેતી તરફ પાછા વળવું પડે.

ભારત ઋષિ અને કૃષિ પરંપરાનો દેશ છે. આપણો ગૌરવશાળી ઈતિહાસ આ વાતનું પ્રમાણ છે. ખેતીને એક વિશેષ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. મોટાભાગના તહેવારો જેવાકે મકરસંક્રાંતિ, હોળી, દિવાળી, પુનમ વેશાખી કૃષિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આપણા પૂર્વજો પ્રકૃતિના પાંચેય તત્વો પ્રતિ શ્રેષ્ઠ ભાવના રાખીને ખેતી કરતા હતા. પ્રકૃતિ સાથે સામંજસ્ય સાધીને તથા ધરતી માતાને નમન કરીને ખેતરમાં પ્રવેશ કરતા હતા. એટલું જ નહીં ભૂમિ, જલ, બીજ બધાની પૂજા કરી ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા હતા. હવન કરીને પ્રકૃતિના પાંચેય તત્વોને શુદ્ધ બનાવતા હતા. એનાથી ખેડૂતોમાં ઉપકાર, પ્રેમ, પવિત્રતા જેવા જીવન મૂલ્યોની સીધી અસર તેના દ્વારા ઉગાડવામાં આવેલા અન્નમાં જોવા મળતી હતી. આ કૃષિ પદ્ધતિમાં ખર્ચ ના બરાબર હતું કારણ કે પોતાના જ સંશાધનો જેવાકે ગોવંસ દ્વારા ખેતી, ગાયનું ગોબર, ગૌમુત્ર તેમજ જૈવિક ઉર્વરકોનો ઉપયોગ કરીને સૈન્દ્રિય દ્રાવણ પાકને આપતા હતા. ઘરનુ જ બિયારણ ઉપયોગમાં લેવામાં આવતુ હતુ. ઉત્તમ બીજથી ઉત્પાદન પણ ઉત્તમ થતુ હતુ. પશીઓનું આવાહન કરીને કીટ પ્રબંધન કરવામાં આવતુ હતુ. સાથે સૌદા પર વૃક્ષ વાવીને પર્યાવરણની સુરક્ષા કરતા હતા. હવે આપણે ફરીથી આ પરંપરાગત ખેત પદ્ધતિ તરફ પાછા ફરવું પડશે. એમાંજ ખેતી, ખેડૂત, પર્યાવરણ તેમજ પ્રકૃતિનુ કલ્યાણ સમાયેલુ છે.

સુવર્ણકાળમાં દરેક મનુષ્ય સર્વગુણ સમ્પન્ન, સોબે કળાએ સંપૂર્ણ દિવ્ય સ્વરૂપે હતો. તે સમયે સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય, અમૃત સમૃદ્ધિ, અપાર સુખ શાંતિ તથા દિવ્ય સંસ્કૃતિના આધારે જીવનરીલી હતી. એનું મુખ્ય રહસ્ય એ પણ હતુ કે સત્યગી સમયની સાત્ત્વિક કૃષિ દ્વારા શુદ્ધ, સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક અન્ન, શકિત અને સ્ફૂર્તિદાયક ફળ-ફુલ, શાકભાજી વગેરે સહેલાઈથી મળતા હતા. પર્યાવરણ અને પ્રકૃતિના તત્વો આનંદદાયી અને સુખદાયી

VOLUME-5 / YEAR - 6 / ISSUE - 8 / MARCH-2019

WWW.RESEARCHMATRIX.ORG

હતા. અપાર સમૃદ્ધિના માલિક, ધન ધાન્ય સમ્પન્ન સત્યુગી ભારતમાં સુવર્ણકાળ હતો. સૃષ્ટિચક્રના નિયમોનુસાર ધીરે ધીરે મનુષ્ય આત્માની સાથે સાથે પ્રકૃતિના પાંચ તત્વો પણ સતોપ્રધાનમાંથી સતો, રજો અને તમોપ્રધાન અવસ્થામાં ઉતરતા ગયા. જેના પરિણામે આત્માઓ તથા પ્રકૃતિના પાંચ તત્વોની સાત્ત્વિક શક્તિઓ શીણ થતી ગઈ. અને જનસંખ્યામાં વૃદ્ધિ, બેકારી, હિંસા, બળાત્કાર જેવી અનેક સમસ્યાઓ સર્જાઈ. સ્વાર્થપૂર્ણ વૃત્તિને કારણે શોષણ અને ઉચ્ચ-નીચના ભેદભાવ પેદા થયા. પ્રકૃતિના પાંચ તત્વોનું શોષણ કરીને પર્યાવરણને અસ્થિર બનાવી દીધું. બીજા વિશ્વયુદ્ધ બાદ ખેત ઉત્પાદન વધારવા માટે રાસાયણિક ખાતરો તેમજ જંતુનાશક દવાઓનો ઉપયોગ વધતો ગયો. વધતી જતી જનસંખ્યાની જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા વધુ ઉત્પાદન લેવા ખોટી પદ્ધતિઓ અજમાવવાની શરૂઆત થઈ. ધરતીમાતાને જેરી રસાયણો આપીને સત્ત્વ વિદ્યોષી બનાવી દીધી. ખાણ ખોદીને સોના, ચાંદી, હીરા, રત્નો અને ઓઈલ તથા પાણીના ભંડારો ખાલી કરીને તેનું હીર હણી લીધું. ફળદ્રુપ જમીનો ધીરે ધીરે ઉજ્જડ, સુકી, વેરાન અને વાંસણી બનતી ગઈ. પ્રકૃતિના બધા તત્વો સંતુલન ગુમાવતા ગયા. જેના પરિણામે દુષ્કાળ, અતિવૃષ્ટિ, ભૂકંપ, સુનામી, વાવાઝોડા, ગ્લોબલ વોર્મિંગ, ઊંમવર્ષા અને નદીમાં પૂરના પ્રકોપ વધી ગયા. જેથી માનવ જીવન ભયભીત અને અસ્થિર બની ગયું. આવી પ્રાકૃતિક આફતોની સાથે સાથે ખેતીમાં અનેક પ્રકારના જંતુઓ અને રોગોની ઉત્પતિને કારણે અન્ન પણ કીટનાશક દવાઓના કારણે જેરી બનતું ગયું આ બધી પરિસ્થિતિ મનુષ્યાત્માની દૂષિત વૃત્તિઓ અને કર્મોનું જ પરિણામ છે.

શાશ્વત યૌગિક ખેતીની આવશ્યકતા :

વિશ્વભરમાં ખેતીની જુદી જુદી પદ્ધતિઓ અપનાવવામાં આવી છે. આજે વૈજ્ઞાનિકોએ લોકો માટે અન્ન, કઠોળ, તેલ, શાકભાજી, ફળ અને દૂધ સરળતાથી પ્રાપ્ત કરાવી દીધા છે. પરંતુ એમાં સ્વાદિષ્ટતા, પૌષ્ટિકતા, શુદ્ધતા તથા સાત્ત્વિકતાના અભાવને કારણે મનુષ્યોનું માનસિક તથા શારીરિક સ્વાસ્થ્ય બગડી રહ્યું છે ત્યારે માનવો આદિકાળમાં નિરોગી કાષા અને ટીપ્પણું પ્રાપ્ત કરતા હતાં, તે સમયની ખેતી પદ્ધતિ ફરીથી શોધવી પડશે કે જેને કારણે આપણી ધરતી સુખ, શાંતિ, સમૃદ્ધિ અને ધન ધાન્યથી ભરપૂર થઈ જાય. આ દિશામાં 'શાશ્વત યૌગિક કૃષિ' એ વર્તમાન સમયની માંગ છે. જાગૃતિક અન્ન અને કૃષિ સંગઠન ૧૯૮૮, રોમ ખાતેના નિસ્કર્ષ અનુસાર શાશ્વત ગ્રામ વિકાસ કરવા માટે નૈસર્ગિક સાધન સામગ્રીનું યોગ્ય વ્યવસ્થાપન કરવું ખૂબ જરૂરી છે. શાશ્વત કૃષિ ઉત્પાદન માટે પર્યાવરણને સંતુલિત અને શુદ્ધ રાખવું પણ જરૂરી છે. આ માટે આર્થિક સામાજિક દૃષ્ટિકોણથી પણ યોગ્ય ટેકનિકલ જ્ઞાન વિકસાવવું પડશે. ખેતીની અધિક પેદાશની સાથે સાથે કોણે, કેવી રીતે પેદા કરી એ વાત પણ સ્વાસ્થ્ય રક્ષા માટે મહત્વની છે. આથી યૌગિક પ્રક્રિયાને સમજીને તેમજ અપનાવીને કાષમી ખેતીનો પ્રયોગ અને પ્રસાર કરવામાં આવે તો આપણે ફરીથી ભારતના એ સ્વર્ણિમ યુગને પ્રત્યક્ષ કરી શકીએ. વર્તમાન સમયમાં ભારતના ખેડૂત ભાઈ-બહેનોને શાશ્વત યૌગિક કૃષિના વિષયમાં જાગૃત કરવામાં આવી રહ્યાં છે. ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રના ઘણા કિસ્સાન ભાઈ બહેનોએ રાજયોગ દ્વારા પ્રાપ્ત પ્રકંપનોનો પ્રયોગ કર્યો છે. જૈવિક ખાતરના નવા પ્રયોગો તૈયાર કરીને પાકમાં વૃદ્ધિ અને જમીનને ફળદ્રુપ કરી છે. પરિણામે ખૂબ ઓછા ખર્ચમાં ખૂબ સાદું ઉત્પાદન મેળવ્યું છે. ભવિષ્યમાં આવનાર સમય માટેનું આ એક નવું કદમ છે. વર્તમાન સમયની ખેતી, રાસાયણિક ખાતરો અને જંતુનાશક દવાઓના ઉપયોગને કારણે સત્ત્વહીન, પ્રદૂષિત તો ક્યારેક નિષ્ફળ થતી જોઈએ છીએ. જમીનની ફળદ્રુપતા પણ ઘટી રહી છે. આથી આ સમયે સૈન્દ્રિય, જૈવિક અને યૌગિક ખેતીનો પ્રયોગ કરવાની ખાસ જરૂર છે.

શાશ્વત યૌગિક ખેતી કોને કહેવાય ?

પરંપરાગત ખેતીની સાથે સાથે ભારતમાં રાજયોગના પ્રશિક્ષણ આધારિત કરવામાં આવતી ખેતીને શાશ્વત યૌગિક ખેતી કહેવામાં આવે છે. સકારાત્મક ચિંતન સાથે ખેતી કરવાથી એ તારણ તારવવામાં આવ્યું છે કે રાજયોગના અભ્યાસથી તેમજ પવિત્ર ભાવનાની ભાષા તેમજ તેનો પ્રભાવ છોડ, જીવાણુ, પ્રકૃતિ તેમજ સમસ્ત પ્રાણી જગત પર પડે છે. આ પ્રકારે ખેતી કરવાથી ઉત્પાદન અને ઉત્પાદકતામાં વધારો થાય છે. ઉત્પાદન ખર્ચમાં આકર્ષક ઘટાડો થાય છે. છાંદોકય ઉપનિષદમાં પણ વર્ણન આવે છે કે વૃષ જીવાત્માથી ઓતપ્રોત થાય છે અને મનુષ્યોની જેમ સુખ-દુઃખની અનુભૂતિ કરે છે. એજ રીતે જગ્ગેદ તથા મનુસ્મૃતિમા પણ આવા સંદર્ભ જોવા મળે છે. આના પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પરમાત્મ શક્તિ અને આપણી ભાવનાઓની ઉત્પાદન ઉપર ઉડી અસર થતી હોય છે. સમસ્ત સંસાર પરમાત્મ ઉર્જાથી ચાલે છે. જેનાથી બધાજ જીવજંતુઓ, વનસ્પતિ વગેરેમાં જીવનનો સંચાર થાય છે. રાજયોગના અભ્યાસથી પરમાત્મ શક્તિની પ્રાપ્તિ ઉર્જાને આપણમાં કેન્દ્રિત કરી શકીએ છીએ તથા

RESEARCH MATRIX : 2321-7073

An International Refereed Multidisciplinary Journal Of Applied Research

પ્રકૃતિને પ્રદાન કરી શકીએ છીએ. આપણા સંકલ્પોનો પ્રકૃતિ પર ઉંડો પ્રભાવ પડે છે. જેને કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોએ પણ પ્રમાણિત કરી બતાવ્યું છે. પ્રસિધ્ધ મનોચિકિત્સક પુરી ગિલર કે જેમણે પોતાના સંકલ્પો દ્વારા પોતાની હથેળી પર મૂખાના બીજને અંકુરિત કરી બતાવ્યું હતું. જ્યારે એ બીજને ખેતીમાં અંકુરિત કરવા માટે કેટલાક દિવસો લાગે છે. ભારતના સુપ્રસિધ્ધ વૈજ્ઞાનિક જગદીશચંદ્ર બસુએ સિધ્ધ કર્યું હતું કે વૃક્ષો મનુષ્યોના વિચારોથી ઘણા સંવેદનશીલ હોય છે. જાપાનના વૈજ્ઞાનિક ઈમાલ્ટો મસાગુને પાણી પર કરેલા પ્રયોગના આધારે સિધ્ધ કરી બતાવ્યું હતું કે આપણા સંકલ્પોના પ્રભાવથી પાણીના તરંગોમાં મોટો બદલાવ આવે છે. પાણીના ગ્લાસ પર સારા કે ખરાબ શબ્દો લખી તેને તેવીજ ભાવના આપવા માત્રથી વૃક્ષના પાંદડાનો આકાર બદલાય જાય છે. આજ સિધ્ધાંત શાસ્ત્ર વૈજ્ઞાનિક ખેતીનો મુખ્ય આધાર છે.

અભ્યાસો :

પ્રયોગની સત્યતા સાબિત કરવા માટે કેટલીયે વૈજ્ઞાનિક કસોટી પર ચકાસવા કૃષિ વિદ્યાલયોમાં તેમજ અનુસંધાન કેન્દ્રોમાંથી પસાર કરવામાં આવેલ છે. જેનું સંકારાત્મક પરિણામ સામે આવ્યું છે. જેમકે,

(૧) મહારાષ્ટ્રના કુનાહપુર જિલ્લાના ખેડૂત કુમાર અભાર દ્વારા ઉત્પાદિત કરવામાં આવેલ ટમેટાની તપાસ નેશનલ એગ્રીકલ્ચર એન્ડ ફૂડ એનાલીસીસ એન્ડ રિસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યુટ પુના દ્વારા કરવામાં આવી જેમાં રાસાયણિક પદ્ધતિથી ઉગાડવામાં આવેલ ટમેટાની તુલનાએ શાસ્ત્ર વૈજ્ઞાનિક ખેતી દ્વારા ઉગાડવામાં આવેલ ટમેટામાં પ્રોટીન, કાર્બન હાઈડ્રોઈડ, વીટામીન સી તેમજ કેલરીની માત્રા વધુ જોવા મળી હતી. પ્રતિ એકર ખર્ચ, તકો અને ઉત્પાદનની દ્રષ્ટિએ આ ખેતી કાયદારૂપ સાબિત થઈ હતી.

(૨) કર્નાલ સ્થિત સુભાષ ગીલ દ્વારા ઘઉં અને ચોખાની ખેતીમાં શાસ્ત્ર વૈજ્ઞાનિક ખેતીનો પ્રયોગ ૨૦૧૧-૧૨થી સ્થાનિય ખેડૂત શાનસિંહજીના ખેતરમાં કરવામાં આવી રહ્યો છે. તેમાં જોવા મળ્યું છે કે ઉત્પાદનના વધારાની સાથે સાથે સ્વસ્થ, શાધ અને ટકાઉ વાતાવરણ પણ બની રહ્યું હતું.

(૩) ગુજરાતના સરદાર કૃષિનગર ઢાંતીવાડા કૃષિ વિદ્યાલયે કરેલા સંસોધન અભ્યાસથી જાણવા મળેલ હતું કે શાસ્ત્ર વૈજ્ઞાનિક ખેતીથી બીજ અંકુરણ સમતામાં ૭૬% નો વધારો જોવા મળ્યો હતો. તેમજ મગફળીમાં આપરન અને ઝીંકની અને ઘઉંમાં ઝીંક અને કોપરમાં વૃધ્ધિ જોવા મળી હતી.

(૪) ઉત્તરાખંડના ગોવિંદ વલ્લભ પંત કૃષિ વિદ્યાલય એવમ પ્રાયોગિકી દ્વારા કરવામાં આવેલા અભ્યાસનું તારણ એ હતું કે રાજયોગથી અંકુરિત બીજમાં અન્ય પદ્ધતિથી ઉપચારિત બીજોની તુલનાએ તેની જડની લંબાઈ તથા શાખાની લંબાઈ વધુ જોવા મળી હતી.

(૫) આ ઉપરાંત મહારાષ્ટ્ર મરાઠવાડા કૃષિ વિદ્યાપીઠ પરભણી, મહારાષ્ટ્રના અમરાવતી સ્થિત શ્રી શિવાજી કૃષિ વિદ્યાપીઠ, રાજસ્થાનના ટોંક સ્થિત વનસ્પતી કૃષિ વિજ્ઞાન કેન્દ્ર તથા અન્ય સંસ્થાઓએ પણ જુદા જુદા પ્રયોગો હાથ ધરી પ્રમાણિત કર્યું છે કે રાસાયણિક ખેતીની તુલનાએ શાસ્ત્ર વૈજ્ઞાનિક ખેતી ઘણાં જ દ્રષ્ટિબિંદુથી લાભદાયી છે.

યોગનો પ્રયોગ કરવાની વિધિ અને સિદ્ધિ :

આપણા પ્રાચીન સમયમાં ઋષિ-મુનિઓ પ્રકૃતિના સાનિધ્યમાં, એકાંતમાં, આશ્રમોમાં કે પર્વતો ઉપર ગુફાઓમાં રહી ઈશ્વર સાથેના દ્વારા અસાધ્ય સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી દીર્ઘાયુષ ભોગવતા હતા. પવિત્ર પ્રકંપનોની આભા તેમની ચારેય તરફ ફેલાતી. એની અસરથી હિંસક મનોવૃત્તિવાળા પ્રાણીઓ પણ હિંસા ભાવ છોડી શાંત બની જતા. જેમ અન્નો પ્રભાવ મન પર પડે છે. તેમ મનનો પ્રભાવ સર્વાંગી સ્વાસ્થ્ય પર પડે છે. આમ તનની તંદુરસ્તીનો આધાર મનનું સ્વાસ્થ્ય છે મન શાંત સ્વરૂપ બની જાય છે ત્યારે રાજયોગના અભ્યાસથી ઈશ્વરીય શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ યોગી પુરુષનો પ્રભાવ અન્ય લોકો પર પડે છે તેજ રીતે પ્રકૃતિ અને વનસ્પતિ પર પણ પડે છે. કારણકે વનસ્પતિમાં પણ સંવેદના છે. આ સિદ્ધાંત ભારતીય ડૉ જગદીશચંદ્ર બસુએ સિદ્ધ કરી બતાવ્યો છે. આ જ સિદ્ધાંતનો પ્રયોગ યોગની શક્તિઓના નિયમિત પ્રયોગ કરવાથી કૃષિ ઉત્પાદન વધે છે. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને

RESEARCH MATRIX : 2321-7073

An International Refereed Multidisciplinary Journal Of Applied Research

આકાશ આ પાંચેય તત્વો પર યોગબળનો પ્રભાવ પડે છે. પાકમાં ખૂબજ વૃદ્ધિ થાય છે. તેમજ શુદ્ધિ અને પીષ્ટિકતા પ્રાપ્ત થાય છે. સામુહિક, પારિવારિક તેમજ વ્યક્તિગત જીવનમાં રાજયોગનો પ્રયોગ નિયમિત કરવાથી સાત્ત્વિક અન્ન પેદા થાય છે.

રાજયોગ શિક્ષણ અને શોધ પ્રતિષ્ઠાન અંતર્ગત ગ્રામ વિકાસ પ્રભાગ સાથે જોડાયેલા કેટલાક ખેડૂત ભાઈઓએ ખેતી પર સકારાત્મક ચિંતન તથા યોગના પ્રક્રમોના પ્રયોગો કર્યા છે. જેના ફળ સ્વરૂપે તેઓને ખૂબ સારી સફળતા પ્રાપ્ત થઈ છે. અસંભવ પણ સંભવ બન્યું છે. આ કોઈ ચમત્કાર નહીં પરંતુ આધ્યાત્મિક કૃષિ વિજ્ઞાન છે. જે આત્મિક શક્તિ અને પરમાત્મ શક્તિના પ્રક્રમોનો શ્રેષ્ઠ પ્રયોગ છે. આથી હવે આપણાં અન્નદાતા ખેડૂતોને જાગૃત કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. તેઓ પોતાના શ્રેષ્ઠ સ્વમાન અને શક્તિને ઓળખે. સર્વ પ્રથમ ખેડૂતવર્ગ રાજયોગની વિધિ શીખીને પોતાની ખેતીના એક ભાગમાં યોગનો પ્રયોગ કરી સફળતા મેળવે. પછી આ પ્રયોગનો વિસ્તાર કરે. આ પ્રયોગ વખતે કોઈ પણ પ્રકારના સામાયિક ખાતર કે જંતુનાશક દવાનો છંટકાવ કરવાનો હોતો નથી. જેવિક ખાતર દ્વારા મહેનત કરી પાક પર યોગ દ્વારા સકાશ આપવાનો તથા એકાગ્રતાની શક્તિ દ્વારા સદ્ગુણોનો પ્રયોગ કરી શુદ્ધ, સાત્ત્વિક અન્ન, ફળ તથા શાકભાજીનો ઉત્તમ પાક મેળવી ફરીથી ભારત દેશ ધન ધાન્યથી સમ્પન્ન બનશે.

પ્રાતઃકાળે ૪:૦૦ થી ૫:૦૦ વચ્ચેનો સમય યોગના પ્રયોગ માટે અતિ ઉત્તમ છે. આ યોગ સાધના દ્વારા સંકલ્પ, વાણી અને કર્મમાં સામ્ય આવે છે. આ માટે મન બુદ્ધિને વ્યર્થ સંકલ્પોથી મુક્ત કરીને એકાગ્ર બનાવી સર્વ પ્રતિ શુભભાવનાનો મનમાં ઉદય કરવો પડે. જ્યારે પણ જે સ્થળે જેટલો સમય ઈચ્છીએ ત્યાં મન, બુદ્ધિને એકાગ્ર કરવાનો અભ્યાસ વધારવાનો છે. યોગના પ્રયોગથી સિંસક વ્યક્તિ કે પ્રાણી પણ અસિંસક બની શકે છે. આ જ યૌગિક કૃષિનો મર્મ છે. આ પ્રયોગ અતિ સરળ હોવાથી તેમાં મંત્ર, તપ કે કઠિન આસનોની જરૂર નથી. રાજયોગનું પ્રથમ સોપાન છે—આત્મિક સ્થિતિનો અનુભવ કરવાનું. એમાં આંખો બંધ કરવી કોઈ જરૂરી નથી કારણ કે રાજયોગ એ કર્મયોગની પ્રેરણા આપે છે. કોઈપણ કર્મ આંખો બંધ કરવાથી થઈ શકે નહિ. સંકલ્પોનું ઉદ્ગમ બિંદુ મન છે. જેવા સંકલ્પો હોય તે આધારે ચિંતનું નિર્માણ થાય છે. આથી યોગના પ્રયોગ વખતે આપણે સંકલ્પો પર ખાસ ધ્યાન આપવાનું હોય છે. મનના શુદ્ધ સંકલ્પોને આધારે તરંગો ફેલાય છે. આવી સ્થિતિમાં રહીને દૂરની વ્યક્તિ, વસ્તુ, વનસ્પતિ કે પ્રાણી માટે આપણે જે શ્રેષ્ઠ સંકલ્પ કરીએ તે તેઓ સુધી અવશ્ય પહોંચી જાય છે. હું આત્મા પ્રકૃતિનો સ્વામી છું. આ સ્વમાનમાં સ્થિત થઈ પ્રકૃતિના પાંચેય તત્વોને સકાશ આપવામાં આવે છે. બધાજ તત્વો અને પ્રાણીઓ, જીવ જંતુઓ, શુદ્ધ પાવન બની રહ્યાં છે એવા શુભ સંકલ્પો કરવામાં આવે છે. ફરિશ્તા સ્વરૂપે પૃથ્વીના ગોળા ઉપર સ્વયંને ઈમજ કરવામાં આવે છે અને સંકલ્પો કરવામાં આવે છે કે ખુદ પરમાત્મા પણ પાકને દ્રષ્ટિ દ્વારા શક્તિ આપી રહ્યાં છે. પાક સતોપ્રધાન બની રહ્યાનો અનુભવ કરવામાં આવે છે. પરમાત્માની શક્તિ દ્વારા જમીન, પાણી, જીવજંતુ પણ પાવન બની રહ્યા છે. પાક નિરોગી બનીને વૃદ્ધિ પામી રહ્યો છે. પ્રદેશમાં પરમાત્માની શક્તિના કિરણો મુજ આત્મા દ્વારા ફેલાઈ રહ્યાં છે. નુકશાનકારક જીવજંતુથી અને રોગના કીટાણુઓથી ખેતી મુક્ત બની રહી છે. એવો અનુભવ કરવામાં આવે છે. અન્ન અને ધાન્ય સાત્ત્વિક, પીષ્ટિક અને સ્વાદિષ્ટ બની વૃદ્ધિ પામી રહ્યા છે. ખુદ ભગવાન સર્વશક્તિઓના કિરણો મારા પાક પર વરસાવી રહ્યા છે. હું આત્મા ફરિશ્તા સ્વરૂપે ખેતી કામ પ્રસન્નતાથી કરી રહ્યો છું ખેતી કાર્ય દરમિયાન શુદ્ધ અને શક્તિશાળી શુભ વિચારોનો પ્રવાહ વહેતો રહે તે પણ આવશ્યક છે. કોઈ પણ પ્રકારના બીજ વાવતા પહેલા બીજને દ્રષ્ટિ દ્વારા સકાશ આપો. બીજને પરમાત્મા શક્તિ આપી રહ્યા છે એવા સંકલ્પ સાથે આત્મિક પવિત્રતાથી શક્તિનું સૂક્ષ્મ કવચ તૈયાર કરી દો. પછી પરમાત્માની યાદમાં બીજને જમીનમાં વાવો. એ મુજબ કોઈપણ પ્રકારનું ખાતર ઉપયોગ કરતી વખતે દ્રષ્ટિ અને સકાશનો પ્રયોગ કરો. પરમાત્માનું ધરતી પર આહવાન કરો. ખાતરને પરમાત્માની સમક્ષ રજૂ કરી શક્તિશાળી બનાવો. પછી ખાતરનો પ્રયોગ કરો. કોઈ ટોનિક કે દવાના છંટકાવ વખતે આ જ વિધિનો પ્રયોગ કરો.

આમ, પરમાત્માની સ્મૃતિમાં રહેવાથી પાકની વૃદ્ધિ માટે જરૂરી તત્વોની ઉપલબ્ધિ જમીનમાં વધે છે. વનસ્પતિ યા છોડ તેને જરૂરી તત્વો જમીનમાંથી શોષી લે છે. જ્યારે પોઝીટીવ વાયબ્રેશન વનસ્પતિ કે પાક સુધી પહોંચે છે, ત્યારે તેનામાં પ્રેરણાત્મક રૂપે પ્રક્રિયાનો આરંભ થાય છે. તેમજ અન્ન, ધાન્યની વૃદ્ધિ આપોઆપ થાય છે. આ પ્રકારની ખેતી અપનાવનારા ખેડૂતોએ ઉત્પાદન તો વધુ લીધુ જ છે પરંતુ સાથે સાથે તેના જીવનમાં યારિત્રિક

RESEARCH MATRIX : 2321-7073

An International Refereed Multidisciplinary Journal Of Applied Research

ઉત્થાન પણ થયું છે.નિરંતર રાજયોગના અભ્યાસથી તેના જીવનમાં ક્રોધ,હિંસા જેવા ખરાબ સંસ્કારોનો પણ નાશ થયો છે.તેમજ શરાબ,સિગરેટ,જુગાર જેવાં વ્યસનને અધિન હતા તેઓ આજે નિર્વ્યસની જીવન જીવી રહ્યા છે.સાથેસાથે રાજયોગથી ખેડૂતોમાં આત્મવિશ્વાસ,દ્રઢતાતેમજ મનોબળ જેવા નૈતિક ગુણોનો પણ વિકાસ થયો છે.જે તેઓને વિપરીત પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાની શક્તિ પ્રદાન કરે છે.અનેક ખેડૂત પરિવાર સુખી જીવન જીવી રહ્યાં છે.

સંદર્ભસૂચિ :

૧. શાશ્વત ધૌગિક ખેતી :
બી.કે.ભાંડીનીજી અધ્યક્ષા ગ્રામ વિકાસ પ્રભાગ,આબુ પર્વત
૨. ગોવેદ :ગીર,કાંકરેજ અને દેશી ગોવંસનો જ્ઞાનકોશ
મનસુખ સુવાગીયા -પે.નં ૯૧
૩. ખેતીની વાત :સજીવ ખેતી અપનાવીએ તો ગૌમૈયાના પૂજનની ગરિમા જળવાશે.
કિરણ ચાંપાનેરી 'સેતુ'
૪. ગીરો બજેટ આઘાત્મિક ખેતી :
પદ્મશ્રી સુભાસ પાલેકર
૫. કિસાનોના આપઘાતનું ખરું કારણ રાસાયણિક ખાતરો છે :
ન્યુઝ ફોકસ-૧૯/૩/૦૮

Recent Trends

ISSN: 2348-9715

An International referred & Peer Reviewed Journal of Multidisciplinary Research

Special Edition Volume 6 - Issue 4 (iv) March 2020

37. Stress: An Indivisible Part of Mankind and Steps to Mitigate the Stress**Dr. Twinkle B. Manavar**

Smt. B. V. Dhanak Arts, Commerce, Science & Management College, Bagasara.

Abstract

A life without stress cannot be imagined. It becomes an indivisible part of human life. We all deal with stress at some point in our lives which react on our physical, mental and emotional reactions. We need to be aware of the warning signs of stress so we can take care of it. The stress can be both positive and negative. The positive stress may be temporary which ends with the difficult situation over. But sometimes stress becomes negative when a person faces continuous challenges without rest or relaxation between stressors. The stress that continues without relief can cause a negative stress reaction. If your stress response doesn't stop firing and these stress levels stay elevated far longer than is necessary for survival, it can take a toll on your health. Stress is exhausting for both the body and mind. It is not unusual to lose your desire when you are under constant stress.

Our bodies are designed to handle small doses of stress. But, we are not equipped to handle long term, chronic stress without ill consequences. We all feel physical impacts, emotional impacts, psychological impacts, and behavioral impacts of stress in our life. And consequently it leads to many serious health problems.

If you are living with high levels of stress, you are putting your entire well-being at risk. It narrows your ability to think clearly, function effectively, and life enjoyment. Effective stress management helps you break the hold stress has on your life, so you can be happier, healthier and more productive. The ultimate goal is a balanced life, with time for work, relationships, relaxation and fun.

Stress - An Introduction:

Stress- a very familiar and common word in the life of every human being. We cannot imagine a life without stress. It becomes such an indivisible part of human life that becomes necessary for the growth of one's individuality. However when it becomes severe, it results into serious psychological or mental diseases. It's a kind of feeling that people feel when they are in physical or emotional tension. In today's fast moving life no one can be deprived of stress. We all deal with stress at some point in our lives which react on our physical, mental and emotional reactions.

Stress can be caused by a traumatic experience in our early life. Sometimes the stress comes from inside, rather than outside. Sometimes you can feel stressed for a very short

period of time. Such type of stress cannot be harmful as it is temporary. These types of stressors are short-lived which ends with the tough situation. But sometimes stress becomes negative when a person faces continuous challenges without rest or relaxation between stressors. The stress that continues without relief can cause a negative stress reaction. In response to these strains your body automatically increases blood pressure, heart rate, respiration, metabolism and blood flow to your muscles. The reason for the stress may be the death of a loved one, divorce, loss of job, chronic diseases, emotional problems (depression, anger, anxiety, grief etc.) or traumatic event; such as a natural disaster, theft, rape, or violence against you or a loved one.

If you let your stress for too long time, it can have damaging effects on your physical, mental, and emotional health. If you are living with high levels of stress, you are putting your entire well-being at risk. It narrows your ability to think clearly, function effectively, and life enjoyment. When you are constantly reacting to counter the effects, you will feel stress which can threaten your health and well-being.

❖ Impacts of Stress:

➤ Physical Impacts-

Our bodies are designed to handle small doses of stress. But, we are not equipped to handle long term, chronic stress without ill consequences. You may experience any kind of following physical symptoms of stress. Physical symptoms of stress include:

- Headaches
- Low energy
- Upset stomach (diarrhea or constipation)
- Aches, pains and tense muscles
- Chest pain and rapid heartbeats
- Frequent colds and infections
- Loss of sexual desire and ability
- Dry mouth and difficulty in swallowing
- Clenched jaw and grinding teeth.
- Nervousness and shaking, cold or sweaty hands and feet

➤ Emotional Impacts-

Stress can affect all aspects of your life, including your emotions, behavior and thinking ability. Emotional symptoms of stress include:

- Becoming easily agitated, frustrated and moody
- Feeling overwhelmed
- Anxiety and restlessness

- Lack of motivation
- Irritability
- Sadness or depression

➤ **Psychological Impacts-**

It is said that an unsolved emotional stress leads to a psychological stress and then it turns into psychosomatic diseases. Psychological impacts are as following:

- Loss of Self-confidence
- Irrational fear
- Lack of decision
- Unnecessary anxiety, restlessness & discomfort
- Lack of attention

➤ **Behavioral Impacts-**

Such type of impacts can be seen at the time of stress, how a person behaves or works. The following are the impacts of behavioral stress:

- Absent mindedness
- Changes in appetite—either not eating or eating too much
- Increased use of alcohol, drugs or cigarettes
- Exhibiting more nervous behaviors, such as nail biting, fidgeting and pacing
- Irritating on and off without any reason
- Behavior creating possibilities of accident

❖ **Consequent diseases due to stress:**

Continuous or chronic stress may lead to many serious health problems such as:

- Obesity and other eating disorder
- Stress and headache
- Skin and hair problem
- Menstrual problems
- Sexual dysfunction
- Hyper tension
- Depression and anxiety
- Cardiovascular diseases
- Gastrointestinal problems etc.

◆ Steps to Mitigate the Stress:

If you are feeling stressed, there are some steps to mitigate it and feel better. Stress is a part of life. What matters most is how you handle it. Effective stress management helps you break the hold stress has on your life, so you can be happier, healthier and more productive. The ultimate goal is a balanced life, with time for work, relationships, relaxation and fun. Stress management starts with identifying the sources of stress in your life. To identify your true sources of stress, look closely at your habits, attitude and excuses. People can learn to manage stress and lead happier & healthier lives. The following steps will help you to mitigate the stress:

- Exercise regularly, it is one of the most important things you can do to combat stress. Your body can fight stress better when it is fit.
- Eat healthy and well-balanced meals. It may also help control your moods. Your meals should be full of vegetables, fruits, whole grains and protein for energy.
- Get enough rest and sleep. Your body needs time to recover from stressful events. A lack of sleep is a significant cause of stress.
- Be assertive instead of aggressive. Assert your feelings, opinions and beliefs instead of becoming angry, defensive or passive.
- Learn and practice relaxation techniques such as meditation and yoga. Yoga has become a popular method of stress relief and exercise among all age groups.
- Make time for hobbies and interests. Listening to music can have a very relaxing effect on the body. Try to do something every day that makes you feel good and it will relieve your stress.
- Try to accept the reality which cannot be control by you
- Try to manage your time more effectively.
- Avoid alcohol, drugs or compulsive behaviors to reduce stress.
- Spend enough time with your friends, relatives and those you love most.
- Try to share your problems with family members, friends, or your doctor.
- Accept the reality which is not in your hand. You cannot control everything in your life.
- Keep your sense of humor. This includes the ability to laugh at yourself. The act of laughing helps your body fight with stress.
- Don't over-commit yourself with too many schedules in a day.

◆ Conclusion:

Stress is a normal part of our life. In modern fast-moving life everyone has stress. It is not healthy to avoid a stressful situation that needs to be addressed, but you may be surprised by the number of stressors in your life that you can eliminate. The above suggestions may help you to mitigate the stress, however if your stress level doesn't seem to improve, it may require more attention and change in your lifestyle or consulting a doctor. Don't expect too much perfection in your life and try to accept the reality. Try to know your limits and stick to them, whether in your personal or professional life.

ISSN 2294-5303

Printing Area

Issue-75, Vol-03, April 2021

International Peer Reviewed Multilingual Research Journal

Editor
Dr. Bapu G. Gholap

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research
Journal in Marathi, Hindi & English Languages

April 2021, Issue-75, Vol-03

Editor**Dr. Bapu g. Gholap**

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

27) स्फूर्णा सोबती की रचनाओं में नारी-वर्चस्व और अस्मिता का संघर्ष मेहता लीना वी, राजकोट	131
28) स्थानान्तरण का स्वरूप/प्रतिरूप Dr. Arvind kumar singh	135
29) साठोतरी लेखिकाओं की कहानियों में व्यक्तिगत..... दवे जिगरकुमार एल., वडवाण.	137
30) उत्तराखण्ड के सीमान्त हिमालयी क्षेत्र टानपुर का..... कमल सिंह	143
31) लोक लय की छाँव में : प्रोफेसर शारदा प्रसाद..... कुँवर डॉ. महाराणा प्रताप सिंह चौहान, बरेली, उ. प्र.	150
32) 'सामाजिक कठिनाइयाँ और महिला नेतृत्व' दीपेश कुमार, जिला सतना, म.प्र.	152
33) महावीर प्रसाद द्विवेदी और सम्पत्तिशास्त्र डॉ. रामप्रवेश सिंह, रानीपुर-मऊ (उ.प्र.)	154
34) सुभद्राकुमारी चौहान की कविताओं में नारी का..... डॉ. नारण एम. डोडिया, राजकोट	159
35) भारत के स्वतंत्रता आंदोलन के नेतृत्व में हिन्दी..... डॉ. संजना शर्मा, शिवाजी नगर, भोपाल	166
36) 'कोरोना वायरस -एक वैश्विक महामारी का अध्ययन' डॉ सुरेश अवासे, खरगोन म.प्र.	170
37) दक्कीसवीं सदी की कहानियों में चित्रित गौव डॉ. व्यास निलेशकुमार डी., राजकोट	174
38) आतंकवाद की भयावहता का दस्तावेज : कथा सीतसर डॉ. जादव जगमालभाई आर.	177
39) दक्कीसवीं सदी के हिन्दी उपन्यासों में जीवन---- डॉ. बिपिनभाई एम. पटेल, जूनागढ़	182

शैली से लोक जीवन के प्राण तन्त्र इतनी तेजी से समाप्त होते जा रहे हैं कि हम किसी को अपना बना लेने की पारम्परिक लोककला के बीजाक्षर ही भूलने जा रहे हैं।”

आधुनिक कहानीकार गाँवों की लुप्त होती कला को बनाये रखने का प्रयास अपनी कहानियों के द्वारा कर रहे हैं। उमाशंकर चौधरी ने अपनी कहानी कट टूटिल्ली : कहानी में प्रधानमंत्री का परिवेश में कहने है- जहाँ वही प्रतिभा या कला की कमी नहीं है, परंतु उधारने की जरूरत है। हमें उन्हें अति आधुनिक विचार और यांत्रिक विकास से जोड़कर उसे उन्नत करना होगा। वे हमसे समृद्ध है और हमें उनसे उनके विचार लेने में कोई बुराई नहीं। मैं प्रतिभा और कला का बहुत सम्मान करता हूँ, परंतु कला को एक जगह रोककर जड़ नहीं किया जा सकता है। हमें आधुनिक से आधुनिकतम तकनीकों से जोड़ना पड़ेगा।”

विडम्बनाएँ ये हैं कि विकास के नाम पर अरबों रूपयों की जन कल्याणकारी योजनाओं के बावजूद लुप्त होती लोककलाओं को बचाया नहीं जा रहा, क्योंकि आज ये बाजार के लिए बेमतलब और सरकार के लिए गैर जरूरी है। जंगलों तथा पहाड़ों पर बसनेवाली संस्कृति से कई कलाओं का विकास होता है, परंतु आर्थिक अभाव में यह शहरों का रुख करते हैं और अपनी कला से दूर होकर शहरों में पलायन करते हैं।

संदर्भ सूची

1. अनुज : खुँटा, जानोदय पृ.२००
2. मधु चौकरिया : अपनी घरती अपने लोग पृ.१५
3. राकेशकुमार सिंह : पुल, जोड़व हारिल की रूपकथा पृ. १०४
4. राकेशकुमार सिंह : जोड़व हारिल की रूपकथा पृ. ३१
5. जयश्री राय : खास पानी, कथापत्र पत्रिका पृ.५८
6. अजय नावरिया : चीख पृ.५३
7. प्रत्यक्षा : शबनम रंग सितार पृ.५२
8. जयश्री राय : खास पानी, कथापत्र पत्रिका पृ.५५
9. राकेश भारतीय : इर्तमान पृ.१४६
10. विमलचंद्र पांडेय : हाइवे पर कृता पृ.५१

आतंकवाद की भयावहता का दस्तावेज : कथा सीतसर

डॉ. जादव जगमालभाई आर

हिन्दी विभाग,

श्रीमति बी.बी. धानक आर्ट्स, कोमर्स,

सायन्स एन्ड मैनेजमेंट कॉलेज, बगसरा (गुजरात)

आतंकवाद भारत की ही नहीं विश्व की एक भयानक जटिल समस्या है। इसके जड़ में धार्मिक कट्टरता, साम्प्रदायिक उन्माद की भावना निहित है। आतंकवाद के कारण देश की आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक एवं राजनीतिक व्यवस्था प्रभावित होती है। विगत दो दशकों को आतंकवाद विकराल रूप धारण करता हुआ अपने शिकने फैला रहा है। आज विश्व की प्रमुख समस्याएँ प्रष्टाचार, मेंहगाई, बेरोजगारी, अपराध, बाल मजदूरी, यौन उत्पीड़न आदि हैं। परंतु इससे भी भयावह समस्या आतंकवाद है। हिन्दी की महिला कथाकार चन्द्रकान्ता जी के उपन्यास अक्षया सीतसर में आतंकवाद पूरी भयावहता के साथ चित्रित है।

मानक हिंदी कोश में इसके आतंकवाद के स्वरूप को स्पष्ट करते हुए लिखा है कि भारी अत्याचार संकट के समय उसके भय से उत्पन्न वह विकलता पूर्ण मानसिक स्थिति जिसमें कुछ सोचने-समझने या करने धर्म प्राय-असमर्थ हो जाता है। स्पष्ट है कि आतंक विशिष्ट समुदाय द्वारा किया गया अत्याचार है। इसका उद्देश्य लोगों को भयावहता करना है।

धर्म एवं राजनीति की संकुचित भावना ही आतंकवाद का प्रमुख कारण है। राजनीति विज्ञान कोश में इसके राजनीतिक स्वरूप को दृष्टि में रखकर लिखा गया है कि राजनीतिक उद्देश्यों की पूर्ति के लिए हिंसा और आतंक का सहारा लेने की प्रवृत्ति या सिद्धांत। सामान्यतः धार्मिक-साम्प्रदायिक, कट्टरता एवं उन्माद के

कारण संगठित समूह या दल के द्वारा हिंसात्मक आघमण करना लोगों में भय उत्पन्न करना, आतंकवाद है। इसके उद्देश्य को दृष्टि केंद्र में रखकर ही एन मोहनन ने लिखा है कि कुसाम्पदायिक ताकतें तथा तानाशाही शासन दोनों शक एवं आतंक के द्वारा मानव-मन में असुरक्षा उत्पन्न कर रहे हैं। इस मायने में दोनों का लक्ष्य एक हो जाता है। मानव मन में शक और डर पैदा करके उसे अपने अधीन बनाये रखने की फासीवादी मानसिकता का परिणाम है- आतंक का वातावरण बनाये रखना।¹ भारत में आतंकवाद की पृष्ठभूमि में स्वतंत्रता प्राप्ति का इतिहास है। तभी से कश्मीर वाद-विवाद का केंद्र रहा है। स्वतंत्रता प्राप्ति के साथ तत्कालीन कश्मीर के महाराजा को यह निर्णय लेना था कि जम्मू-कश्मीर का विलय भारत में किया जाय या पाकिस्तान में, परंतु निर्णय लेने में उनके समक्ष कई पश्न थे। इसलिए निर्णय लिया नहीं जा सका। इस बीच पाकिस्तान के समर्थक कबाइलों ने कश्मीर पर धाबा बोल दिया। ऐसे कश्मीर स्थिति में कुछ शतों के साथ कश्मीर का भारत में अभिकलन हुआ, परंतु पाकिस्तान के सार्धन इसका तीव्र विरोध कर रहे थे। अतः भारत ने धारा 370 के प्रावधान के अंतर्गत जम्मू-कश्मीर के लिए अलग विधान, अलग प्रधान, अलग निशान देकर विरधकों को संतुष्ट करने का प्रयास किया गया। जम्मू में प्रजा परिषद ने इस नीति का विरोध किया, उनका मत था कि कश्मीर के लिए अलग ध्वज विधान और प्रधान मौंग क्यों, जबकि कश्मीर का विलय भारत में हुआ है। परंतु कश्मीर समस्या मुलझने के अजाय मुलझाने लगी। केंद्र ने कश्मीर को बड़े पैमाने पर आर्थिक सहायता की, परंतु वह धनराशि आम जनता तक नहीं पहुँच सकी। अतः उनमें असंतोष व्याप्त हुआ, चरोजगारी बढत्रती चली गयी। ऐसी स्थिति में पाकिस्तान ने युवावर्ग को धर्म के नाम पर दिग्भ्रमित किया। जेहाद के नाम पर आतंकवाद के विध्वंस वातावरण को फैलाया। लेकिन दशहतवादी ने संहार और शोषण का अभूतपूर्व सिलसिला वादी में शुरू किया। उसमें न पुरुष को बरुशा और न स्त्री को, पर स्त्रियों हर तरफ से कटती-छिलती रही। दशहतवादी के लिए स्त्री सिर्फ एक माटा और भांग्या थी। बलात्कार का शिकार होकर वह शारीरिक और मानसिक स्तर पर ही नहीं सामाजिक

कटपथी में भी पीड़ित और न किए गुनाहों की सजा पानी रही।²

आतंकवादियों में समय-समय पर अलग-अलग देशों में आतंकवादी आघमण किये हैं। विगन दो दशकों में आतंक की व्याप्ति अधिक रही है। १३ सितंबर १९९१ को मोस्को की एक आठ मंजली इमारत में कम-विस्फोट ११ सितंबर २००१ को अमेरिका जैसे सुरक्षित एवं शांतिवादी राष्ट्र के आर्थिक के प्रमुख केंद्र स्थल वर्ल्ड ट्रेड सेंटर पर हवाई हमला, १३ दिसंबर २००१ को भारतीय संसद पर आघमण, २६ नवंबर २००८ को मुंबई के ताजमहल पर अन्तरराष्ट्रीय स्तर के हॉटलों पर हुआ दहशतवादी आघमण प्रमुख घटनाएँ हैं, जिन्होंने आतंकवाद के भीषण रूप को स्पष्ट किया है। आज कई कट्टर संप्रदाय हैं जो आतंक को फूलाने का दुष्कर्म कर रहे हैं। इनमें जैए-ए-मुहम्मद, हिजबुल, लष्कर-ए-तैयाबा, मुजाहिदिन, आल कायदा आदि संगठन प्रमुख हैं। समकालीन युग में ओसामा बिन लादेन आतंकवाद का मास्टर माइंड बना हुआ है, जो विश्व में अपने कुकृत्यों के लिए पहचाना जाता है। भारत में दहशत फैलाने में पाकिस्तान को जवाबदार माना गया है।

यह एक सच्चाई है कि साम्पदायिक भावना के कारण दहशत फूलायी जाती है। कथा सतीसरए में जियालाल मास्टर एक हादसे का वर्णन इन शब्दों में करते हैं -पागल हो गए लोग! हब्बाकदल पर वो इकठठा हो गई है कि पूछो मत। जुलूस के नारे सुन किशन बजाज को दुकान पर चढे गया। नालय तकबोरए को गुस्सेल आवाजे सुन, दुकानदारों ने अफरा-तफरी में दुकान बंद कर दी। वो हबड-तबड मची कि आपको क्या बताऊँ। भोडत्र में जरा-सी सन्ध पाकर, मैं भगवान-भगवान कर निकल आया। धक्काकुक्की में कौन गिरा। कौन कुचला, किसे होश रहना है। चारों ओर कल्लेआम मचा था। दंगाई किसी को मारकर संतुष्ट नहीं होते थे, बल्कि उसकी लाश को टुकड़-टुकड़े कर देते थे। परिवारी माधव जू की लाश को इस तरह क्षत-विक्षत कर दिया गया था कि उन टुकड़ों को समेटकर लाना असंभवसा हो गया था। कट्टरपथी ने अपने कोम के लोगों को भडत्रका रहे थे। जब अब्दुल-कादर पठान के धक्काऊ भाषणों से धार्मिक

असंतोष और दंगे की आशंका हुई तो सरकार ने उसे और उसके साथियों को बंदी बना लिया। फलस्वरूप दंगाईयो ने सेंट्रल जेल पर घाघा बोल दिया। पुलिस पर पत्थर बरसाने प्रारंभ कर दिए। पुलिस ने लाठी चार्ज किया, गोलियाँ चलाई इसका परिणाम हुआ कि उत्तेजित भीड़ ने दशहत्त फैलाते हुए गैर मुस्लिम लोगों के घर जला दिये, उनकी दुकानें लूट ली गयी।

देश-विभाजन के फलस्वरूप दो देशों भारत और पाकिस्तान में वैमनस्य आग भडक्क उठी। हिंदु-मुस्लिम में संघर्ष प्रारंभ हुआ। हर हर महादेव एवं अल्लाह हो अकबरए के विद्वेष पूर्ण नारों से जमीन कौप गयी। भयावह मानव संहार, आगजनी, लूट-मार, स्त्रियों पर बलात्कार, व्यापक हिंसा आदि अमानवीय घटनाएँ घटित हुईं। स्वतंत्रता प्राप्ति के साथ हमने एक खुशहाल भारत का स्वप्न देखा था, पणरतु देश विभाजन रक्तरीजित रहा। नेहरू जी ने इसे हयूमन अर्थ एक कहा था। जिसका परिणाम हम आज तक भुगत रहे हैं। विश्व में बढत्रता हुआ आतंवाद एवं साम्प्रदायिकवाद भारत में सबसे अधिक व्याप्त हुआ। संपूर्ण भारत में साम्प्रदायिक उन्माद के कारण बलात्कार, हत्याएँ, शोषण का वातवरण छा गया। इस विभाजन से हिन्दु-मुसलमनों में सदियों से जो विश्वास था वह चरमराकर डह गया। हीन धर्म की आडम में इन्सानियत का खून हो गया। देश विभाजन होने ही बढत्रो संख्या में पाकिस्तान से हिन्दु भारत में और भारत से मुस्लिम पाकिस्तान जाने लगे। एक कोहराम मच गया। कथा सर्तीसरए में लिखा है कि अमृतसर-लाहौर से लाशों से लदी रेलगाडियाँ दिल्ली आ रही है और दिल्ली से कटो-पिटी लाशें जवाब में पार्सल की जा रही है...ठटठ के ठटठ लोग घोटली-बुगचें उटाए रातो-रात घर-बार छोडकर भाग निकले हैं।¹

पाकिस्तान समर्थकों ने हिन्दुस्तान हिन्दुओं का यवन है एवं कश्मीरी पंडित हिन्दुस्तान के समर्थक है। इसलिए इन्हें कश्मीर से निष्कासित किया जाना चाहिए की घोषणा की और प्रचार भी किया। फलस्वरूप श्रान्तकवादियों ने हिन्दुओं के विरुद्ध कार्यवाहियाँ प्रारंभ की। स्कूलों में इस्लाम की शिक्षा दी जाने लगी। कथा सर्तीसरए के कश्मनाथ जय भी आजाद कश्मीर सुनते

तो अनुभव करते है कि पाकिस्तान भारत विरोधी विष फैला रहा है। समानार पत्र के माध्यम से यही प्रचार किया जा रहा था कि कश्मीर में मुसलमान भाईयो पर जल्म की इतना, भारतीय फौज बेकसूर मुसलमानों को कत्ल कर रही है। सन् १९६५ में फिर एक बार भारत-पाक युद्ध हुआ। अप्रैल १९६५ से ही कच्छ के क्षेत्र में पाकिस्तान ने भारतीय सेना के विरुद्ध से उलझना प्रारंभ कर दिया। पाकिस्तानी प्रधानमंत्री भडक्किले वक्तव्य देन लगे। कश्मीर में मौलाना फारुख की अग्रामी एक्शन कमेटीए ने आत्मनिर्धारण के अधिकार की मांग उठाकर आंदोलन छेडत्र दिया। जगह-जगह आगजनी और जहरीला प्रचार हो रहा था। लोग हेरान थे, किसकी कार्रवाई है यह ? पाँच हजार पाकिस्तानी घुसपैटिए, वादी में स्थानीय लोगों के भेष में पर्वे बीट रहे थे। लोगों को भारतीय साम्राज्यवाद के विरुद्ध खडत्रे होने को उकसा रहे थे।²

स्वतंत्रता प्राप्ति के लगभग चालीस वर्ष बाद एक बार फिर अल्पसंख्यकों पर खुला हमला बोल दिया गया। इस बार हमलावार पाकिस्तान के भेजे हुए कबाडली नहीं थे, बल्कि यहीं के दिग्भ्रमित भाईबंध थे। जब केशवनाथ इस हमले का कारण जानना चाहते थे, तभी रूपकृष्ण ने उन्हें बताया कि मकसद साफ है भाभीजी, आप मुझे मेरी बेअदबी के लिए माफी दे। तोडजफोड करने वाले सौधे-सादे लोग नहीं है, यह सब जानते है। ये कटटरपची है, जो हिन्दु और हिन्दुस्तान से नफरत करते है, अल-फतहवाले हो, जमात-ए-इस्लामी गुटवाले हो या कोई और फिरका परस्त, उनका मकसद वादी से काफिरोए को हटाकर यही इस्लामी स्टेट बनाना है। यह बात अब छिपी नहीं रही।³

सुवा आतंकवादियों को पाकिस्तान से किसी भी हिन्दु को मारने के लिए धन प्राप्त होता था। १४ दिसम्बर १९८१ को कश्मीर टाइम्सए में यह सच्चाई लिखी गयी कि आतंकवाद का एक कारण पुलिस में ऐसे अफसरों का होना बताया गया जिनका संबंध अल फतह जैसे साम्प्रदायिक संगठनों से रहा है। ए सन् १९८९ में जे. के. एल. एफ. वालों ने अल्पसंख्यकों पर हमले प्रारंभ कर दिये थे। यदि कोई उनसे इसका जवाब माँगता तो उसे मार दिया जाता था। उस समय के अजबवार जेहादियों के नारों से भर रहते थे। उनके इरादे भी फौलादी थे।

वे खूबे आम चेतावनी देने थे कि निजामे मुस्तफा लाकर रहेंगे, भारतीय कुत्तों वापस जाओ अखबारवाले भी दहशत से भयभीत थे। जब केशवनाथ ने संपादक भिन्न से यह पत्र पढ़ा कि क्या आतंकवादियों के इरादों को छापना जरूरी है? तब उन्होंने यही कहा कि पोफेंसर साहब। आजकल वहीं छपता है। संपूर्ण कश्मीर में हिजबतल मुजाहिदीन छा गये थे। आतंक का साम्राज्य स्थापित हो गया था। अलगाववाद का जहर फैल रहा था।

आतंकवाद में इतना धर्यकर रूप धारण कर लिया था कि वे अपने गिरफ्तार साधियों को रिहा करने के हेतु किसी भी महान व्यक्ति का अपहरण करने का साहस करने लगे थे। यह सबविदित है कि मुफ्ती मुहम्मद का बेटी डी रुबय्या सैयद को उग्रवादियों ने अगुवा कर लिया था। वह भी दिन दहाड़ने। नीली मारुती क्लेन से तीन आदमी उतरे और उसका अपहरण किया गया था। १९ जनवरी १९८९ को जगमोहन जी के प्रदेश के गवर्नर बनते ही हालात भद्रक उठे थे। वातावरण इतना खौफनाक हो चुका था कि रात के ग्यारह बजे इकबाल दर के के बेटे रमेश ने केशवनाथ को आगाह करने हेतु फोन पर कहा कि कृभाई साहब! उधर चारों तरफ हल्ला मचा हुआ है। जेहाद के नारे उठ रहे हैं। मस्जिदों के लाउडस्पीकरो से ला-इलाहा-इल्लाह की आवाजे धमकी की तरह उठ रही हैं। लोग सकड़रों पर उतर आए हैं। पता नहीं हमारा क्या होगा? अब सुबह देखना नसीब हुआ तो घर छोड़कर जम्मू आ जाएंगे। हमारे लिए काध कमरा देखकर रखें। हम सब डरे हुए हैं। पापा तो शोर से बेहोश हो रहे थे। श्रीनगर में ही नहीं जम्मू में भी दहशत फैलायी गयी। भीड विमेन्स पॉलिटेक्नीक सईदा कदल, महजुर पुल, लाल बाजार में लूटपाट मचा रही थी। अफवाहों का बाजार गर्म था। अल्पसंख्यकों को कूछ भी समझ में नहीं आ रहा था। जगमोहन जी के विरोध में मोर्चा खड़ा किया जा रहा था। फारूख साहब ने भी त्यागपत्र भी दे दिया था। जगमोहन की भाग-मोहन बनाओए का नारा दिया जा रहा था। इन उग्रवादियों की पाकिस्तान का खुला समर्थन था। कर्ण नगर से लालली ने केशवनाथजी को फोन कर चिंता जनायी कि सही-गलत, सच-झूठ, आतंकाल कूछ समझ नहीं आता। शहर कर्फ्यू की

भयावह खापोशी में सहमा है। मस्जिदों से गन-बिराह नारे उठ रहे हैं। चार टू एंड। वे लोग आजादी के लिए मरने-मारने को तैयार है। सुरक्षाकर्मियों ने जिन आतंकवादियों को मारा है, उनके नाम पर सहजकी गलियों के नाम रखे गए हैं। मिलिटेंट लीडर फय्याज अहमद दार के नाम पर सहजक का नाम शहीद जनता फय्याज सड़ए हो गया है।

आतंकवादियों के दर्दनाक जुल्मों से अनेक परिवार गमन एवं व्रत हुए हैं। प्रत्येक व्यक्ति की आसु भरी कहानी है। लेखिका ने कतिपय घटनाओं को उल्लेख किया है। नीलकंठ ने आतंकवादियों के जुल्म को भोगा था और देखा भी था उन्हीं के शब्दों में मिलिटेंटों ने पत्नी टोंग पर गोली दागी। मैं सरलत-ज्ञान निकला, लगडा हो गया, पर बच गया। पगर जो सोपौर में हुआ, हमारे देखते, वह भूल नहीं पा रहा हूँ मैं। नीद में भी पोफेंसर गजू और उसकी पत्नी प्राणा आँखों के आगे खड़े हो जाते हैं। नदी में चलने की बोले थे उसे मिलिटेंट। पानी पर चलो, और मुडकर मत देखो। उसने हाथ जोड़े, नि पकड़े, पर माने वे? डुबते-डुबते भी गोली दाग दी। बेचारी प्राणा का गैंग रेप किया और लाश के टुकड़े कर दिए। यह लोमहर्षक सीन आँखों से हटता नहीं है। नफरत का लावा सुलग रहा था, उन दरिन्दों के अंदर। यह याथस्थिति आतंकवाद की भयावहता का दर्शावेज है।

सन् १९९५ के आसपास अप्रत्याशित असभव, आश्चर्यजनक जैसे शब्द अपना अर्थ खो चुके थे। कहीं भी कुछ भी घटित हो सकता था। लेखिका के शब्दों में कृवादी में तो लोगो ने आश्चर्य करना कब का छोड़ दिया था। वही किसी के दरवाजे पर मेहदी का पैकट रखा मिलता तो घरवाले समझ लेते कि जेहादी उनकी बेटी से विवाह करना चाहते हैं। वही कमला-विमला के बक्ष काटकर, कान में डेजहोरू की तरह लटकाए जा रहे थे, बाड़ीपुरा के टक्कर गाँव की युवती को भोगने के बाद, जिदा ही आरी से दो हिस्सों में काटा जा रहा था। आतंकवादि अपने ही दोस्त को काफिर कहकर जल्मी करते और उसका ताजा खून बौतलो भरकर इंसालिए इकटठा करते थे ताकि वक्त पडत्रने पर मुजाहिदी के काम आ सके। जब रतन उनके द्वारा जल्मी होकर

पानी के लिए चीख रहा था, तो उन्होंने पाने के बदले उसे पेशाब दी।

चन्द्रकान्ता ने आतंकवाद के लिए कौन जिम्मेदार है। इस प्रश्न पर चिंतन करते हुए हमारे शासकों को गलत नीतियों को, साथ ही साथ आतंकवादियों को दंडित करने वाले पाश्चिमा को दोषी माना है। परिस्थितिगत इतनी भयावह हो चुकी है कि हिंदुओं को बड़े पैमाने पर कश्मीर से निष्कासित होना पड़ना है जादी का नया इतिहास। हमारे सत्ताधारियों को गलतियों, स्वार्थी और नाकामयाबियों से उत्पन्न स्थितियों के बीच से हो जनाया। बाहर की खाँसियाँ, और बाहर जो तालिबानों-जेहादियों ने ग्लोबल इस्लामिक मुवमेंट में हाकर पोक्सो चार चला रहा है।¹²

कश्मीर में दहशतवादी इतने शक्तिशाली हो गये थे कि वे किसी का भी अपहरण अपने स्वार्थ के लिए करने लगे थे। अपने ज़रूमी साथियों की चिकित्सा हेतु उन्होंने डॉक्टर कार्तिकेय और डॉक्टर काल्यायनी को अपहरण किया। जब कार्तिकेय ने विरोध किया तब एक आतंकवादी ने स्थिति स्पष्ट करते हुए कहा कि वे उनका कोई नुकसान नहीं करेंगे। साथियों का इलाज होते ही उन्हें वापस छोड़ देंगे। उन दोनों ने जख्मियों का इलाज किया। आतंकवादी कश्मीर के युवाओं को फूसलाकर अपने दल में शामिल कर लेते थे। जो युवक विरोध करना उसे उठाकर ले जाते थे। असलम के साथ यही हुआ। आठ वर्ष के पश्चात् जब टी. वी. पर दहशत गटों में असलम की लाश दिखाई दी, तब गाँव वाले समझ गये कि वह घाँस फायरिंग में मारा गया। मौ तो आश्चर्यचकित हो गयी, क्योंकि उसका बंटा तो चीती तक मार नहीं सकता, वह बंदूक उठाकर आदमी को कैसे मार सकता है? तब अलताफ ने मौ को समझाया कि अम्मी! वे लोगमजबूर कर देते हैं। सिद्दीकों के थेट को बहला-फूसलाकर ले गए। उसका क्या हश्र हुआ, तुम भूल गई? उसने मना किया था कि मैं गन नहीं उठाऊँगा। अपने ही लोगों का खून कर दिया।¹³ कथा सतीसर में यह उल्लेख है कि कपयुं कभी सरकार द्वारा भी कभी आतंकवादियों द्वारा लगाया जाना है। जब पुष्पक हलवाई जेहादियों के ब्लकि आउट का विरोध करते हैं तब उन्हें मार डाला जाता है। उनकी लाश पर

दहशतवादियों द्वारा कश्मीर का गद्दार खून लियका दिया जाता है।

लोगिका की चिंता यह है कि यह साम्प्रदायिकता की आग कब बुझेगी। आतंकवादी तो उसे हवा दे रहे हैं, भड़का रहे हैं। उन्हीं के शब्दों में- आतंकवादी संगठनों में संकष ग्लोबलाजी हेरिक्ल संख्या न, दिल्ली में कश्मीर अवेगनस खुरो खाला है। जहाँ पाकिस्तानी ईरानी-अफगानी दुनावासों में आतंकवादी संपर्क बना सकते हैं। क्या ऐसे ही साम्प्रदायिक उम्माद खत्म होगा? लोकिका के मन में यह प्रश्न उभरता है कि क्या इस देश में कोई किलोकानद, कोई पटल, कोई भगतसिंह, कोई गांधी फिर से पैदा नहीं हो सकता?

यह निर्विवाद सत्य है कि स्वतंत्रता प्राप्ति एक आनंददायी पर्व था, लगभग १५० वर्षों को दासता से भारत मुक्त हुआ था। परंतु इसी के साथ भारत पाकिस्तान दो राष्ट्रों का निर्माण हुआ। हिंदू-मुस्लिम संघर्ष अपनी चरमसीमा पर पहुँचा। हिंदू-मुस्लिमों के कटुता निर्माण करना अंग्रेजों की नीति थी, जो सफल हुई। जिससे आज तक हम उबर नहीं पाये हैं।

संदर्भ सूची

१. मानक हिन्दी कोश - स. वर्मा, पृ. २५७
२. राजनीतिक विज्ञान कोश - स. ओमप्रकाश गाबा, पृ. ३०६
३. उत्तरशती का हिन्दी उचन्यास : डी. एन. मोहनन्, पृ. ४२
४. मेरे भोजपत्र : चन्द्रकान्ता, पृ. १२०
५. कथा सतीसर : चन्द्रकान्ता, पृ. ३२
६. पूर्ववत् - पृ. १९५
७. पूर्ववत् - पृ. ३७५
८. पूर्ववत् - पृ. ४८३
९. पूर्ववत् - पृ. ५०८
१०. पूर्ववत् - पृ. ५१६
११. पूर्ववत् - पृ. ५३२
१२. पूर्ववत् - पृ. ५४२
१३. पूर्ववत् - पृ. ५६२
१४. काली बर्फ : चन्द्रकान्ता, पृ. १०९

भारतीय महिलाओं का स्वास्थ्य संबंधित चुनौतियों का समाजशास्त्रीय विश्लेषण

Prof. B. B. Gohil

Associate Professor

**Smt. B. V. Dhanak Arts, Commerce, Science and Management College
Bagasara (Dist. Amreli)**

सारांश

आज वर्तमान भूमंडलीकरण एवं सूचना क्रांति के दौर में विश्व की आधी-आबादी जड़ परम्पराओं से जकड़ी हुई है। विकास का लाभ अभी तक आधी आबादी तक नहीं पहुँच पाई है, फलस्वरूप लैंगिक विषमता आज भी जड़ जमाए हुई है। इस दौर में महिलाओं के समक्ष विभिन्न तरह की चुनौतियाँ विद्यमान हैं। सामाजिक एवं जैविक संरचना के कारण महिलाओं में स्वास्थ्य सम्बन्धी समस्याएँ प्रबल रूप से मुखर हो गयी हैं।

मूल शब्द (Key Words): भूमंडलीकरण, लैंगिक विषमता, स्वास्थ्य-ग्रामीण परम्परा, जनसंख्या

प्रस्तावना

आज विश्व की आबादी 8 अरब से भी अधिक है। आबादी का आधे हिस्सा महिलाओं का है। आधी दुनिया की आबादी आज विकास की दौड़ से काफी पीछे हो गई है। आज विकसित से लेकर विकासशील एवं गरीब राष्ट्र में महिलाओं की दशा दयनीय है। "आदिम समाज से लेकर आधुनिक समाज तक में महिलाओं को उचित सम्मान और स्थान नहीं दिया गया। आज के इस पूँजीवादी अर्थव्यवस्था में लगातार हर काम की एक कीमत देखी जाती है। आज विकसित राष्ट्रों में वेश्यावृत्ति को एक सामाजिक बुराई न मानकर कानूनी वैधता प्रदान कर दी गयी है और वेश्यावृत्ति को जीवनयापन का एक धंधा माना जा रहा है।"

महिलाओं की जो स्थिति भारत एवं पूरी दुनिया में है वही स्थिति गुजरात के अमरेली जिला के ग्रामीण समुदाय में है। अमरेली जिला के महिलाओं की समस्याओं में प्रमुख समस्या की स्वास्थ्य के संदर्भ में है।

प्रस्तुत शोध-पत्र अमरेली जिला के ग्रामीण समुदाय में स्वास्थ्य की दशाओं का सामाजिक वैज्ञानिक संदर्भ से संबंधित है। ग्रामीण समाज में विभिन्न वर्ग तथा समुदाय के लोग निवास करते हैं। इनका वर्गीकरण आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, लिंग, उम्र आदि के आधार पर किया जा सकता है। ग्रामीण समाज में संयुक्त परिवार से लेकर एकल परिवार तक पाये जाते हैं। संयुक्त तथा एकल परिवारों में स्वास्थ्य समस्याओं में भिन्नताएँ हैं। इन भिन्नताओं के कारण सामाजिक ढाँचे में भी भिन्नताएँ उत्पन्न हो जाती हैं।

ग्रामीण समाज में व्यक्तिगत तथा सामुदायिक स्वास्थ्य की समस्याओं के कारण उनके रोग उत्पन्न हो जाते हैं। यह कहना बिल्कुल गलत नहीं होगा कि ग्रामीण समाज में खासकर महिलाएँ स्वास्थ्य के प्रति अत्यधिक लापरवाह हैं तथा उनके अंदर रोग संबंधित अनेकों अंधविश्वास व्याप्त हैं। कुछ ग्रामीण रोग निदान के लिए अंग्रेजी चिकित्सा प्रणाली का सहारा लेते हैं जबकि कुछ में यह अंधविश्वास फैली हुई है कि यह रोग दैविक प्रकोप या जादूई प्रकोप के कारण हुआ है। यही कारण है कि कुछ लोग चिकित्सकों से किसी रोग का उपचार

करते हैं तो कुछ लोग देवी-देवताओं की पूजा करते हैं तथा ओझाओं से झाड़-फूंक कराते हैं। अमरेली के ग्रामीण समाज में स्वास्थ्य संस्कृति को प्रति जागरूकता है या नहीं। ग्रामीण समाज में अधिकांश लोग रोगग्रस्त होने के प्रारम्भिक अवस्था में इलाज कराना आवश्यक नहीं समझते। यह भी देखा गया है कि असाध्य रोग के लिए भी वे घरेलू उपचारों पर निर्भर करते हैं। जब रोग बहुत ज्यादा बढ़ जाता है तो लाचार होकर वैज्ञानिक चिकित्सा पद्धति को अधिग्रहण करने का प्रयास करते हैं। सिर्फ आर्थिक कारण ही इसके लिए जिम्मेवार नहीं है बल्कि उपचार के संबंध में अपनी आदत को ही जीवन पद्धति बना लेते हैं।

ग्रामीण महिलाओं के स्वास्थ्य की समस्या तथा उससे संबंधित विश्लेषण समाजशास्त्रीय अनुसंधान का महत्वपूर्ण क्षेत्र है। किसी भी शोध-पत्र को प्रस्तुत करने की कुछ निर्धारित और प्रतिष्ठित अध्ययन विधियाँ होती हैं। यही विधि आगे चलकर प्राकृतिक या सामाजिक सिद्धांत बन जाते हैं।

दुनिया की वस्तुओं को दो भागों में बाँटा जाता है-सजीव और निर्जीव। सजीव वस्तुओं में मानव का स्थान सर्वोपरि है। मानव एक मननशील एवं चिन्तनशील प्राणी है। मानव व्यवहार और उनके द्वारा बनाए गए विविध संगठनों की संरचना प्रकृति और परिवर्तन की व्याख्या सामाजिक विज्ञान को दूसरे विज्ञान से अलग करती है। निर्जीव वस्तुओं की व्याख्या सामाजिक तथ्यों की अपेक्षा आसान है। अतः प्राकृतिक विज्ञान में प्रयोगशाला विधि को प्राथमिकता दी जाती है। इसके विपरीत सामाजिक विज्ञानों का विषय-वस्तु जटिल होता है। इसलिए सामाजिक विज्ञान प्रायः वैज्ञानिक विधि का प्रयोग करते हैं। कहने का तात्पर्य यह है कि विषय-वस्तु के स्वभाव पर अध्ययन विधि का चयन निर्भर करता है। सभी प्रकार के तथ्यों की व्याख्या एक ही अध्ययन विधि से संभव नहीं है। विषय वस्तु में परिवर्तन के साथ अध्ययन विधि भी बदल जाता है। अध्ययन विधि कई प्रकार के हैं, जिनमें प्रमुख हैं-

1. तार्किक अध्ययन विधि
2. ऐतिहासिक अध्ययन विधि
3. वैज्ञानिक अध्ययन विधि
4. तुलनात्मक अध्ययन विधि।

वर्तमान शोध-पत्र अमरेली के ग्रामीण महिला स्वास्थ्य समस्याओं पर आधारित है। समग्र के रूप में गुजरात की राजधानी अमरेली जिला के ग्रामीण समुदाय को चुना गया है। इस समग्र में से देव निदर्शन पद्धति के आधार पर 40 उत्तरदाताओं का चयन किया गया है, जो विभिन्न वर्गों तथा स्तरों का प्रतिनिधित्व करते हैं।

प्रस्तुत शोध में अमरेली जिला के ग्रामीणों का स्वास्थ्य समस्याओं का समाजशास्त्रीय विश्लेषण किया गया है। अमरेली नगर एक ओर परम्परागत हिन्दू मूल्यों से ओत-प्रोत है क्योंकि अनेक ग्रामीण अमरेली नगर में अपने ग्रामीण परम्पराओं का लेकर प्रवास किये हुए हैं तो दूसरी ओर इस शहर में शिक्षा, व्यवस्था तथा उद्योग का अभाव है। क्योंकि यहाँ पर अमरेली शहर गुजरात की राजधानी है इसलिए अमरेली को राजनीतिक केन्द्र भी कहा जा सकता है।

प्रस्तुत शोध-पत्र में उत्तरदाताओं के रूप में शिक्षित-अशिक्षित, धनी-गरीब, दोनों प्रकार की ग्रामीण उत्तरदाताओं को सम्मिलित किया गया है। यह इसलिए ताकि स्पष्ट पता चले कि आर्थिक आधार के साथ-साथ शैक्षिक आधार पर ग्रामीण स्वास्थ्य की क्या समस्याएँ रही हैं। अध्ययन का आधार यह भी रहा है कि वर्ग स्तर पर स्वास्थ्य संबंधी विश्वास एवं व्यवहार क्या रहा है।

“आज महिलाओं के सामने सबसे बड़ी समस्या उनके स्वास्थ्य को लेकर है चाहे एड्स हो या कालाजार मलेरिया और प्रसूति संबंधी बीमारियाँ, महिलाएँ सबसे ज्यादा पीड़ित हैं।” आज भारत की जनसंख्या तेजी से बढ़ रही है। अशिक्षा, गरीबी और अज्ञानता कहीं-न-कहीं इनके पीछे खड़ी है। सरकार ने महिलाओं को प्रसूति लाभ संबंधी विभिन्न सहयोग कार्यक्रमों के माध्यम से इन गरीब महिलाओं अर्थात् जननियों को सुरक्षा प्रदान करने का प्रयास किया है। पहले से चल रही राष्ट्रीय प्रसूति लाभ योजना को जननी सुरक्षा योजना नामक नई योजना के नाम पर नया रूप दिया गया है। मई 2005 से प्रारंभ इस योजना के माध्यम से स्वास्थ्य केंद्रों में प्रसव सुविधा प्रदान कर मातृ मृत्यु-दर और शिशु मातृ मृत्यु-दर को कम करने का प्रयास किया जायेगा।

भारत जैसे विशाल जनसंख्या वाले राष्ट्र में अधिक मातृ मृत्युदर के अनेक कारण हैं। यही स्थिति अमरेली जिला के महिलाओं के भी साथ है। यहाँ भी महिलाओं के मृत्यु दर में सर्वाधिक अनुपात मातृ मृत्यु-दर है। इसमें सबसे बड़ा कारण रक्तस्राव है जो प्रसव के दौरान होता है। अमरेली जिले में रक्तस्राव के कारण एक-तिहाई मृत्यु होती है। इसके बाद नंबर आता है यूरेपेरल और बाधित प्रसव का जिसके कारण समस्त मातृ मृत्यु का एक चौथाई भाग काल के ग्रास में समा जाता है। रक्ताल्पता के कारण 19 प्रतिशत मौतें आती हैं। गर्भपात और विशाक्तता से क्रमशः 9 प्रतिशत और 8 प्रतिशत महिलाओं का जीवन समाप्त हो जाता है।

भारत में मातृ मृत्यु-दर राष्ट्रीय पटल पर बिखरे विभिन्न राष्ट्रों से बहुत अधिक है। मातृ मृत्यु दर का औसत भारतीय स्तर पर जो है उस औसत से भी अधिक गुजरात का औसत बड़ा है। अमरेली जिला के ग्रामीण क्षेत्रों में कुष्ठ एवं चर्म रोगों से ग्रसित महिलाएँ भी हैं। ऐसी महिलाओं को समाज से बहिष्कृत भी किया जा सकता है एवं उनके इलाज में भी काफी ढिलाई बरती जाती है। उनका इलाज ग्रामीण इलाकों में मुख्यतः परम्परागत तरीके से ही किया जाता है। लेकिन सरकार के अत्यधिक जागरूकता के कारण कुष्ठ जैसे रोगों पर बहुत हद तक नियंत्रण किया जा रहा है।

अखिल भारतीय स्तर पर वर्ष 2004-05 के दौरान कुष्ठ रोग के कुल 260 मिलियन नए मामले सामने आये जिनमें 13.3 प्रतिशत बच्चे थे। अर्थात् वे नन्हें मासूम जिनके सामने अभी समूचा जीवन बचा है। 35.8 प्रतिशत रोगी महिलाएँ थीं।

अमरेली ग्रामीण क्षेत्रों में क्षय रोग एक बड़ी समस्या के रूप में स्थापित है। गुजरात सरकार एवं केन्द्रीय सहायता प्राप्त कार्यक्रमों के बावजूद क्षय रोगियों की संख्या में कमी नहीं आ रही है। गाँवों में विभिन्न प्रकार की लकड़ियों का ईंधन के रूप में प्रयोग करने से महिलाओं में श्वास-जनित बीमारियों फैली हुई है। बलगम की जाँच का मौका इन कामकाजी महिलाओं को नहीं मिल पाता जिससे यह रोग दिन-ब-दिन फैलता जाता है।

देश की लगभग 95 प्रतिशत जनसंख्या को जैट्स नीति के अन्तर्गत लाया गया है। सन् 2004 तक 11 लाख 87 हजार रोगी उपचार के दायरे में आए। कुल 8,85,026 रोगियों की जान इस कार्यक्रम के द्वारा बचाई जा चुकी है। तीव्रता का आलम यह है कि यहाँ 2004 में कार्यक्रम 70 प्रतिशत वैश्विक औसत को भी पीछे छोड़ दिया है।

आजकल देश में एड्स नामक बीमारी अपना भयावह रूप दिखा रही है। वास्तव में एड्स कोई एक बीमारी न होकर बीमारियों का समुच्चय है। दश 1 में महिलाओं में एच.आई.वी./एड्स का फैलना गहन चिन्ता का विषय है। विशेषकर जब समुदाय के सर्वाधिक कमजोर वर्गों की महिलाएँ संक्रमित पुरुष से संक्रमित होती हैं। महिलाओं में संक्रमण का होना अब सिर्फ व्यावसायिक गतिविधियों से ही नहीं अपितु वैवाहिक जीवन में भी एड्स अपनी घुसपैठ कर रहा है। एड्स से पीड़ित व्यक्ति को समाज से बहिष्कृत कर दिया जाता है। अतः इन्हें मुख्यधारा में लाना सबसे बड़ी चुनौती है।

महिलाएँ एड्स से ग्रसित होने के बाद भावनात्मक उथल-पुथल की शिकार हो जाती हैं। अतः इन्हें विशेष तौर पर भावनात्मक समर्थन देकर समाज की मुख्यधारा से जोड़ना चाहिए और इनके स्वास्थ्य के लिए विशेष प्रबंध करना चाहिए।

उपरोक्त समस्याओं को दखेते हुए भारत सरकार ने राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण समिति का गठन किया एवं हरके राज्य में भी केन्द्रीय योजना के तहत राज्य एड्स नियंत्रण समिति का गठन किया गया। इसी के आलोक में गुजरात में भी गुजरात राज्य एड्स नियंत्रण समिति कार्य कर रही है। ये समिति पूरे राज्य में एड्स के प्रति लोगों में जागरूकता फैलाने एवं इस बीमारी से लड़ने के लिए लोगों को प्रेरित कर रही है। अमरेली जिला में भी इस समिति के द्वारा अनेक कार्यक्रमों का आयोजन सफलतापूर्वक किया जा रहा है।

एड्स जैसी घातक बीमारी के लिए कहीं-न-कहीं वेश्यावृत्ति सबसे ज्यादा जिम्मेवार दिखता है और इस व्यापार के पीछे महिला-पुरुष भेदभाव, निर्धनता, शिक्षा और स्वास्थ्य देखभाल सुविधाओं की कमी, महिलाओं को रोजगार के कम अवसर और सबसे बड़ी बात आजीविका एवं स्वतंत्रता के विकल्पों का न होना एवं आज के दौर में भोगवाद की बढ़ती प्रवृत्ति सबसे ज्यादा जिम्मेवार है। भारत सरकार के महिला और बाल विकास मंत्रालय ने महिलाओं और एच.आई.वी. के माध्यम से विभिन्न मंचों पर एड्स के बारे में जागरूकता और चेतना लाने तथा समस्या के समाधान और सावधानी से संबंधित ज्ञान का प्रचार-प्रसार देश के विभिन्न भागों में किया है।

निष्कर्ष

इस प्रकार स्पष्ट है कि भारतीय ग्रामीण समाज में महिलाओं की स्थिति दयम दर्जे का है। इसका सीधा असर इनके स्वास्थ्य पर पड़ता है। अमरेली जिला के ग्रामीण महिलाओं के स्वास्थ्य के संदर्भ में यह कहा जा सकता है कि उदारवाद एवं वैश्विक परिकल्पना का स्वरूप यहाँ नहीं दिखाई पड़ रहा है। यहाँ आज भी पारम्परिक एवं लुडिव दिता के आधार पर ही महिलाओं का स्वास्थ्य निर्भर है। एक स्वस्थ और सभ्य राष्ट्र का निर्माण तभी हो सकता है जब उस राष्ट्र की महिलाएँ और बच्चे स्वस्थ, सुशिक्षित और मानसिक रूप से सुदृढ़ हों। भारत जैसे देश एवं गुजरात जैसे राज्य के लिए यह बात और भी ज्यादा महत्वपूर्ण हो जाती है क्योंकि क आज भी 70 प्रतिशत आबादी गाँवों में निवास करती है एवं उसकी आबादी महिलाएँ ही हैं, जो श्रद्धा के पात्र तो हैं ही अच्छे जीवन की इकादार भी हैं।

संदर्भ सूची

1. अहुजा, आर. सामाजिक समस्याएँ शकत प्रब्लिशर्स, जयपुर 1991, पृ.-177
2. हैरिस, सी.सी.: दी फ़ेमली, 1989, पृ.-70
3. बोगार्डस : द डबलपमेंट ऑफ सोशल थालफट्स, पृ. -239-40
4. एस.सी.ई.आर.टी. द वुमेन ऑफ गुजरात, अमरेली, 1989, पृ.-12
5. भारत, प्रकाशन विभाग, नई दिल्ली, 2005, पृ.-609
6. पूर्वावत्, पृ.-609
7. कुरुक्षेत्र, प्रकाशन विभाग, नई दिल्ली, 2007

Prof. B. B. Gohil

Associate Professor

**Smt. B. V. Dhanak Arts, Commerce, Science and Management College
Bagasara (Dist. Amreli)**

23

Issue - December 2020

Peer-Reviewed Journal

Eternity

Research Evolution Analysis

ISSN 2321-3302

Chief Editor
Dr. Vinesh K. Chhaya

Green Flag Foundation
At&Po: Sonasan, Ta: Prantij,
Dist: Sabarkantha, Gujarat.
email : geenflag.india@gmail.com

Content >>

Issue - December 2022

- 1] Mobile Game Addiction : Symptoms, Causes and Effect 01
Dr. Rajesh B Patel
Assi. Professor (Psychology)
Government Arts College, Maninagar, Ahmedabad, (Gujarat), India
- 2] समकालीन साहित्य और डॉ इन्द्र बहादुर सिंह के निबंध 06
डॉ. भारती चौधरी, (हिन्दी विभाग) एस बी महिला आर्ट्स कॉलेज,
हिम्मतनगर , साबरकांठा]
- 3] आधुनिक हिंदी में रोजगार की अपार संभावनाएं 08
शिल्पाबेन पटेल, पीएच.डी. शोधार्थी
हेमचन्द्राचार्य उत्तर गुजरात विश्वविद्यालय, पाटन
- 4] वार्ताकार जयंतपत्रीनुं गुजराती साहित्यमां प्रदान 11
डॉ. अरविहर्षाध असे. पटेल
गुजराती विभाग, महिला आर्ट्स कोलेज, मोतीपुरा, हिंमतनगर
- 5] श्रीमद्भागवतमां वर्णित लिक्षुगीतः मां निञ्जु अलिव्यक्ति 15
डॉ. दीक्षा अये. सावला
संस्कृत विभाग, महिला आर्ट्स कोलेज, मोतीपुरा, हिंमतनगर
- 6] पाश्चात्य साहित्यनी गुजराती कविता पर असर 20
डॉ. हलञ्जुभाई पटेल
आर्ट्स कोलेज, शामणाञ्जु
- 7] 'काकानी शशी' नाटकमां वर्तान्ती पाश्चात्य साहित्यनी असर 24
प्रा. हस्ताबेन ञ्जु, चौधरी
महिला आर्ट्स कोलेज, उना

8] રદીક એ ગઝલનું સત્ત્વ લક્ષ્મણ ડી. બ્રાહ્મણ ૩૦૪, બી સત્ત્વ રેસીડેન્સી, કલોલા: ૩૮૨૭૨૧	31
9] ગુજરાતી સોનેટના પ્રકાર પર પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો પ્રભાવ ડૉ. સરવાણીબેન એ. પટેલ આદર્સ કોલેજ, શામળાજી	40
10] 'ફેરો' નવલકથા સ્વરૂપ પર પશ્ચિમના સાહિત્યને પ્રભાવ ડૉ. વસંતભાઈ કે ગાવિત આદર્સ કોલેજ, શામળાજી	46
11] વૃદ્ધત્વના સામાજિક લક્ષણો પ્રા. કાળુગીરી ડી. ગોસ્વામી મહિલા આદર્સ કોલેજ, ઉના, ગીરસોમનાથ	56
12] ગુજરાતી સોનેટના પ્રકાર પર પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો પ્રભાવ ડૉ. દિનેશભાઈ કે. ભોયા મહિલા આદર્સ કોલેજ, મોતીપુરી, ઢિંમતનગર	60
13] પશ્ચિમી વિચારધારાનો આધુનિક ગુજરાતી કવિતા પર પ્રભાવ ડૉ. જગતિબેન એ. પટેલ આદર્સ કોલેજ, શામળાજી	66
14] જ્ઞાતિ અને કૃષિ અર્થવ્યવસ્થાના પાયા પર રચાયેલ સ્તરીકરણ પ્રા. નિતીનભાઈ જે. રેડિયા આદર્સ કોલેજ, શામળાજી	71
15] ઉપનિષદોની સંખ્યા અર્થ અને મહત્ત્વ ડૉ. જયા સી . પરમાર, સંસ્કૃત વિભાગ, રોડેલ આદર્સ અને કોમર્સ કોલેજ, વાપી, ગુજરાત	76

✓ 16] રા.વિ.પાઠકની વાર્તામાં નારીસંવેદના

80

ડૉ. હરેન્દ્રકુમાર વી. ચૌધરી, ગુજરાતી વિભાગ

શ્રીમતી બી.વી. ધ્યાણક આર્ટ્સ કોલેજ, કોમરસ, સાયન્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ કોલેજ, બગસરા

17] ગુજરાતના પ્રવાસ સ્થળો દ્વારા આર્થિક યોગદાન

85

ડૉ. શૈલેશકુમાર એમ. પટેલ

અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, આદિવાસી આર્ટ્સ અને કોમરસ કોલેજ, ભિલોડા, ગુજરાત

સા.વિ.પાઠકની વાર્તામાં નારીસંવેદના

ડૉ. હરેન્દ્રકુમાર વી. ચૌધરી

ગુજરાતી વિભાગ

ક્રીમતી ડી.વી. ધાણક આર્ટ્સ કોલેજ, કોમસં.સાયન્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ કોલેજ, બગસરા

સા.વિ.પાઠકની વાર્તાના પાત્રો સમાજમાંથી આવતા હોય છે જીવનના વિવિધ પ્રશ્નો ઘટનાના પાત્રોથી તે વાર્તાઓમાં રહેલા પાત્રો ધ્યાન ખેંચે છે અને વૈવિધ્યસભર પાત્રતૈલી જોવા મળે છે તેમાં માનવ જીવનની વિવિધ મૂળભૂત વૃત્તિઓ જેવી કે કામ, અસુયા, દંભ વગેરેનું સરસ આલેખન કરેલું જોવા મળે છે. આ પાત્રની અહીં માત્ર યાદી નથી પણ દરેક પાત્રની અંદર સંવેદના જીવનની એક સૃષ્ટિ ધબકે છે. તેમણે ગ્રામજીવન શહેરી જીવન જીવતા પાત્રો તેમાં સ્થળ જેવા કે કોર્ટ અને જેલ જેવા સ્થળોનું નિરૂપણ કર્યું છે. તો બાદમણીથી માંડી પારસી સુધીની કોમોના માનવીઓ પાત્ર રૂપે નિરૂપાયા છે. દરેક માત્ર વાર્તાકાર નથી. જીવન અને જગતને તેઓ વાર્તામાં ક્યારેય લાદતા નથી.

નારીસંવેદના:-

સા.વિ.પાઠક દરેક 'ખેમી' વાર્તામાં નીચી ગણાતી કોમમમાં જન્મેલી ખેમી રૂપે ગુણ ભદ્રવર્ગની રમણીઓથીય આર ચાસણે ચઢે તેવી રઢિયાળી અને ગુણિયલ છે. એના ઘઉંવણી પણ નકશીદાર રૂપનું કામણ એવું પ્રબળ છે કે ધનિયા જેવા ને દારૂ ત્યજવા આકરી શરત હોશે હોશે સ્વીકારી લે છે. ખેમીને દારૂ પ્રત્યે અને દારૂ પીને મારઝૂડ કરતા, એલકેલ બોલતા પુરુષો પ્રત્યે જે તીવ્ર અણગમો છે. તે જ એના સંસ્કારીપણની સાબિતી રૂપ છે.

ખેમી શરીરથી જેટલી સુંદર છે તેટલી જ બલકે તેથીય વધુ તો મન અંતરથી સુંદર છે. એ પ્રેમાળ અને પ્રતિષ્ઠિત છે. દુઃખને દૂર કરવા માટે એ એટલી તત્પર રહે છે કે પોતાના ગમા-અણગમાને એ એવી ક્ષણે ઘડીભર દૂર મૂકી દે છે. લગ્ન પહેલાં ધનિયા પાસે દારૂ નહીં પીવાની શરત કબૂલ કરાવનાર કેમી પોતે જ ઉદાસ બની ધનિયાને રંગમાં લાવવા માટે સામે ચાલીને એને દારૂ પીવાના પૈસા આપે છે. એ પ્રસંગ ખેમીના સ્નેહવિવશ અંતઃકરૂણનું દર્શન કરાવે છે.

સ્વેચ્છાએ પતિને છોડી ગયેલી ખેમી મનમાં સદા ધનિયાને મળવા ઝંખ્યા કરે એના પુનર્મિલન માટે પોતાના ઘરેણાં કાઢી આપે અને પતિના મૃત્યુ બાદ એના આત્મની સદગતિ માટે પરિશ્રમ વેઠે તથા અંગત સુખલાલ જતો કરે-ખેમીની પ્રેમનિષ્ઠા અને પતિભક્તિના પ્રેરક દર્શન થાય છે. જેમ પ્રેમ તેમ સ્વમાન પણ ખેમીના જીવનનું પ્રમુખ ચાલક બળ છે. ખેમી તો 'વટનો કટકો' ટેક અને સ્વમાન ખાતર એ પોતાના પ્રિય પતિનો અને સુખી સંસારનો ત્યાગ કરતાં અચકાતી નથી, મનમાં ધનિયાને ત્યાં પાછા ફરવાની તીવ્ર ઝંખના હોવા છતાં 'તું બોલાવે નહીં ત્યાં સુધી મારાથી શી રીતે અવાય ?' એવી ટેક એ છેવટ સુધી નભાવે છે.

'જક્ષણી' નારી સંવેદનાની વિશિષ્ટ વાર્તા છે. નારી સંવેદનાનું હળવું આલેખન થયું છે. આ વાર્તામાં નારીનું પાત્ર 'જક્ષણી' રૂપે નિરૂપાયું છે. તેને વેદના-સંવેદનાનું નિરૂપણ થયેલું છે. પત્ની: કિન્દુસ્તાનમાં કામ કરનારને ખાવા નથી મળતું પણ કામ નહિ કરનારને મળી રહે છે. માણસને નથી મળતું પણ ફૂતરાં, કીડીઓ, મંકોડા, માછલાં એમને મળી રહે છે. તો મને તમારી કોઈ ચિંતા થતી નથી કારણ કે તેની વેદનાને તે સાદ્રશ્યતા આપે છે. અને ભાવપૂર્ણ રીતે એમની આસપાસ માનવ જેવું કે પ્રાણી રહ્યું નથી પણ તે જીવ-જંતુને પોતાના સદસ્યો માની લે છે. વાર્તાના ત્રણ ભાગો વારાફરતી બે જુદાં જુદાં પાત્રો દ્વારા રજૂઆત પામે છે. વાર્તાનો પહેલો અને ત્રીજો ભાગ પત્નીની વાત રજૂ કરે છે.

'જગજીવનનું ધ્યેય' મહાત્માજીની ગોઠવણીથી તાજા ઓપરેશનમાંથી ઉઠેલી સરસ્વતી ચુસ્ત ધ્યેયવાદી જગજીવનનાં ત્યાં હવાફેર માટે જાય છે. ત્યાં રતિલાલના સમાગમથી એને ગર્ભ રહે છે. પણ અન્યને શંકા જનજીવન પર જાય છે. અંતે અવતરેલા બાળકનું થતાં જગજીવન સરસ્વતીને પરણવા તૈયાર થાય છે. ત્યારે મહાત્માજી સરસ્વતીને ચેતવે છે કે 'પ્રેમ હતો જ તો એ ત્યારે કેમ ન પરાચ્યો?' સરસ્વતી મહાત્મા પાસે રહી જાય છે. વાર્તાનો ઈશારો ધ્યેય જડતા કે માનવ જડતા પરત્વે છે.

'જમનાનું પુર' માં આલેખાયેલું કથાનાયિકાનું અકસ્માત મૃત્યુ જેવા પ્રસંગો જોવાથી પ્રતીત થશે કે દ્વિરેક અદ્ભૂત કલા સંયમ દાખવીને પણ પ્રસંગ કે પરિસ્થિતિમાં રહેલા ભાવાવેગને અસરકારક રીતે મૂર્ત કરી આપે છે. 'જમનાનું પુર' વાર્તાની નાયિકા પોતાના દીવાને દૂર દૂર સુધી પહોંચાડવાની ધૂનમાં ને ધૂનમાં પોતાના પ્રાણની બાજી લગાવી દે છે. ભાવનામાં નિમ્ન પાત્ર ઉપસાવે છે. એક બાજુ વાસ્તવની ધરતી છે તો બીજી બાજુ સંવેદનાની ઉડાન છે માતા

સહજ પોતાના પુત્રને ભણાવવા મળે તે ભાવના ઉર્મિલા થાય છે તેને સહજ રીતે આ વાર્તામાં માતૃપ્રેમ કેન્દ્રસ્થાને છે આ વાર્તામાં વાતો ને અંતે જગતના પૂણે છે તો પૂરનો ફેતુ શું રહે એવું વાક્ય મૂકીને સૂચવી દે છે કે આ આખી વાર્તા રૂપકાત્મક છે પુર એટલે જીવન પ્રવાહદીવો એટલે સત્કર્મ અને પેલી યુવતી એટલે જગતનો કોઇપણ માણસ આપણા જીવનમાં કેટ કેટલા સંઘર્ષો આવે છે તેને સાથે ઝઝુમવામાં જ જીવનની સાચીકતા રહેલી છે પુર શબ્દને જીવન સંઘર્ષના પાત્રની જ વાત કરે છે

આ વાર્તામાં એક સ્ત્રી પોતાનો દીવો નદીમાં શરતો મૂકી તે એટલે દૂર જાય છે તે જોવા મળતી તે કાંઠા પરના મંદિર ના ધુમ્મર પરને ત્યાંથી શિખર ઉપર પણ ચઢે છે અને એ દીવો જ્યાં સુધી જાય છે તેને જોવા મથે છે તેને કોઈ ખ્યાલ નથી રહેતો કે હું ક્યાં ઉભી છું એવું ભાન ભૂલેલી અવસ્થામાં તેને તો માત્ર એને જમના નદીમાં તરતો મુકેલો દીવો જ ક્યાં સુધી જાય છે તતે જ જોવો છે દીવો નદીના વાક્યમાં વળ્યો તે જોવા જરા વાંકી વળવા જતા પગ લપસવાથી તે પ્રવાહમાં પડી જાય છે અને તે પણ પ્રવાહમાં દીવાની પાછળ તણાવવા લાગે છે અને અત્યારે નદી બે કાંઠે વહેતી હોવાથી તેના પાણીની ખેંચને કારણે તે તણાઈ જાય છે સ્પષ્ટ છે કે વાર્તાને આ ઘટનાએ પ્રતીક બની જાય છે તેથી જ તો સ્ત્રીનું કોઈ ચોક્કસ પાત્રનું નામ આપ્યું નથી આ વાર્તામાં મુખ્ય પાત્ર તે સ્ત્રીનું નામ નથી આપવામાં આવ્યું પણ જે નિર્જીવ વસ્તુઓ અને સૂચક રીતે નિરૂપાયું છે

આ વાર્તા સૂચક વાર્તા તરીકેનું કાર્ય કરે છે અહીં વાર્તામાં જે સ્ત્રી દીવાને નદીમાં તણાતો કરે છે અને તેને જોવા માટે નદી કાંઠે કાંઠેના મંદિરની ટોચે ચઢી તે તેને જુએ છે અને તે પણ નદીમાં પડી જાય છે તે જ સૂચક ઘટનાનું નિરૂપણ વાર્તાકારે સહજ રીતે નિરૂપી આપેલું જોવા મળે છે પોતાનો દિવો સૌથી આગળ સર્વને વિસ્મિત કરશે એવો મનોરથ વાળી નારીનો મંદિરના શિખર પરથી પગ લપસે છે. અને જમનાનું પુર એને વહાવી જાય છે એવા કથાનકની પ્રતિકાત્મકતા નોંધપાત્ર છે. વિશ્વયોજના અને અસ્તિત્વના ઘણા પ્રશ્નો એમાં નિહિત પડેલા જોઈ શકાય છે.

'નવોજન્મ' નામ ની વાર્તામાં આવતું ઝમકકાકીનું પાત્ર પણ આ પ્રકારનું જ મનોવૈજ્ઞાનિક પાત્ર છે તેમના જીવનમાં બનતી ઘટનાઓને તે પાત્ર દ્વારા તાદ્રશ્ય કરી આપે છે

અને મનોમન સંબંધ અનુભવે છે ઝમકુકાકી એક પરમ નસીબ નારી છે એના જીવનના સુખના દિવસોમાં એ એક ફર્યા-ભર્યા સમૃદ્ધ કુટુંબની ગરવી ગૃહિણી હતી ત્રણ ત્રણ જુવાન જ્યોત પુત્રો તેમની પત્નીઓ તેમના કિલ્લોલ કરતાં બાળકો અને માથા પર પતિની શીળી છત્રછાયા ઝમકુકાકીના જીવનમાં જ્યારે હતું ત્યારે બધું જ હતું તે સમયે એ પ્રભાવશાળી, ગરવી, ઉદાર અને સ્નેહળ સ્ત્રી તરીકે પાસ-પડોશમાં જ નહીં આખા ગામમાં જાણીતી હતી. મહેમાનોની સરભરા સરાઅવસરે આવતા માંગલિક પ્રસંગો નાના સુખી ગોકુળિયા જેવા ઘરનો રોજિંદો વહીવટ આ અક્કલ, હોશિયારી અને પ્રભાવ સાથે આ બધું કામ કરતા.

જીવનમાં જ્યારે કોઈ જ ઉદ્દેશ કે અવલંબન ન હોય ત્યારે માનવી કેવા હોય અને જીવનમાં જ્યારે કોઈ ઉદ્દેશ અને અવલંબન હોય ત્યારે માનવી કેવો હોય તેનું અસરકારક દર્શન આપણને ઝમકુકાકીના પાત્ર-ચિત્ર દ્વારા થાય છે ખાલી ખાલી જીવનમાં તેને જીવવા માટેનો કોઈ ઉદ્દેશ ન રહે ત્યારે તે જ જીવન જાણે પશુ જેવું જીવતી હોય તેવું લાગે છે.

આ વાર્તામાં નિરૂપાયેલું ઝમકુકાકીનું લગ્ન અને શૂન્ય જીવનમાં દુઃખ ઉભરી આવે છે. આ વાર્તાની કમળી ઝમકુકાકીના ભાંગી પડેલા શૂન્ય જીવનને પોતાના સ્નેહના બળે ફરી એકવાર ઉજળું બનાવી આપે છે.

ઝમકુકાકીના સૂકાફંડા જેવા થઈ ગયેલ જીવનવૃક્ષને નવપલ્લવીત કરવામાં જેની હૈયાસૂઝ છે અને લાગણીઓ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. કમળાનું પાત્ર પણ મહત્વનું છે. વાર્તામાં આમ તો સામાન્ય ઘટના છે. મનુષ્ય માત્ર એ પરિસ્થિતિનો ગુલામ છે. એ વાતની આપણને પ્રતીતિ કરાવતી આ વાર્તામાં લેખકે ઝમકુકાકીના જીવન અને વ્યક્તિત્વના જુદા જુદા તબક્કા અત્યંત કુશળતાથી નીરૂપ્યા છે અને આ પાત્ર વાર્તાનું મુખ્ય પાત્ર બની રહે છે. તેને નિરૂપવામાં લેખકે કોઈ જગ્યાએ ચૂક્યા નથી.

અહીં ઝમકુકાકીનું ઘર કેવું જાણે પાનખર જેવું બની જાય છે. તેના સ્વજનોનાઅકાળે મૃત્યુ થતાં તે બે કાબુ બનતા નથી. પણ હિંમત કરીને જીવન જીવે છે. પહેલા પતિ પછી ત્રણ છોકરા એમની વહુઓ અને પૌત્ર-પૌત્રી એક યા બીજા નિમિત્તે મૃત્યુ પામે છે. ઝમકુકાકી હિંમત

હારી જન્મ નથી પણ ભારે ધીરજ અને સહનશક્તિ દાખવે છે. તેમના સ્વજનોના મૃત્યુ બાદ પણ ઝમકુ ઠાકી કેવી કપરી મનસ્થિતિ થવા છતાં તે હારી બેસતા નથી. પણ સંઘર્ષ સામ ઝઝૂમે છે.

આમ રા.વિ.પાઠની વાર્તામાં નારીસંવેદના ચરમસીમા પર જોઈ શકાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં વાર્તાક્ષેત્રે સારી એવી નામના મેળવી ચૂક્યા છે.

સંદર્ભ ગ્રંથો:-

- (1) અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ- રમેશ ત્રિવેદી
- (2) અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ- ધીરુભાઈ ઠાકર
- (3) રામનારાયણ વિઘ્નાથ પાઠક - જયંત પાઠક

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

विद्यावार्ता

Issue-48, Vol-10, Oct. to Dec. 2023

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Editor
Dr. Bapu G. Gholap

MAH/MUL/03051/2012

ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

Vidyawarta[™]

Oct. To Dec. 2023
Issue 48, Vol-10

Date of Publication
01 Dec. 2023

Editor

Dr. Babu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना मति गेली, मतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र स्वचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

- 26) प्रवामी परिवेश के हिन्दी उपन्यासों में राष्ट्रीय-भावना और धर्म निरपेक्षता
डॉ. जादव जगमालभाई आर., बगसरा ||109
- 27) ऑनलाइन क्रय से ग्वालियर संभाग के ग्राहकों की संतुष्टि का अध्ययन
कृष्ण कान्त गुप्ता, डॉ. पवन कुरावाह, भोपाल (म.प्र.) ||112
- 28) मानक हिन्दी और सूचना प्रौद्योगिकी की चुनौतियाँ : एक अध्ययन
नीलम भदौरिया, डॉ. (श्रीमती) आषा मिश्रा, ग्वालियर (म.प्र.) ||115
- 29) सीकर के नाव संत : एक परिचय
पवन कुमार भवरिया, जयपुर ||119
- 30) शिवानी की कहानियों में परिवार के दायरे में उभरते सम्बन्ध
मोरी पायलबहन एम., राजकोट ||126
- 31) युगपुरूष गौरी जी
डॉ. प्रणव कुमार मिश्र, लखनऊ ||129
- 32) 'शिशुपालवध' महाकाव्य में विश्वबन्धुत्व
प्रा. रामसिंह एन. डोडिया, जि. गिर सोमनाथ ||133
- 33) शिक्षा एवं मानसिक-स्वास्थ्य
डॉ. प्रदीप कुमार यादव, आनन्द प्रताप निषाद, महाराजगंज, उ.प्र. ||136
- 34) भारत में महिलाओं की स्थिति व राजनीति में भागीदारी
मुकेश सिंह ||140
- 35) महिला सशक्तिकरण और पंचायती राज व्यवस्था एक सामाजिक अध्ययन ...
पवन कुमार, रामगढ़, झारखण्ड ||147
- 36) त्रिस्तरीय पंचायत युग में महिलाओं की बढ़ती भागीदारी का एक-राजनीतिक ...
शाही शिवानी, रामगढ़, झारखण्ड ||154
- 37) विदुरनीति में कार्यसिद्धि के सूत्र
डॉ. शैलजा रानी अग्निहोत्री, ब्यावर ||162
- 38) मञ्जुल भगत का व्यक्तित्व एवं कृतित्व : एक परिचयात्मक अध्ययन
शेख हुसैन मैनोचीन, जि. लातूर, महाराष्ट्र ||166

अन लिटरेट एण्ड एडोल्डमेण्ट्स' फेडरल रेग्युलर प्रजेक्ट
ए एच डी एच १०७वी एनुअल कन्वेंशन, बोस्टन,
एच.ए.।

गहनवाल, वी.के. (२००२) : 'ए स्टडी
ऑफ कोलिजेट्स एण्ड नर-चुरेस ऑफ ई०आई० इन
प्राथमिक स्कूल चिल्ड्रेन', पी-एच डी, एजुकेशन,
राजस्थान विश्वविद्यालय, न्यू देलही।

मेठी, अम्बा (२००६). इमोशनल इंटेलिजेन्स
इन रिलेशन टू सेक्स, पैरेंट-चाइल्ड रिलेशनशिप,
लेजेन्डेट एण्ड हैप्पीनेस, शोध-प्रबन्ध, पं० रविशंकर
शुक्ला विश्वविद्यालय, रायपुर (छ०ग०)

मिवाशंकर एवं रविन्दनन्दन (२०१६). जेपडर
इन्फोर्मेस ऑन एंजायटी, ऐडजेस्टमेन्ट, इमोशनल
इंटेलिजेन्स, स्टडी हैबीट एण्ड एटीट्यूड एमंग
एडोल्डसेन्स, इन्टरनेशनल जर्नल ऑफ इण्डियन
साइकोलॉजी, ४१(१), पृ० ९०-१०१

समीर, नाहिद एवं असमा (२०१५). द स्टडिज
ऑफ रिलेशनशिप बिटविन पैरेंटल स्टाइल्स विथ
इन्फोर्मेस इंटेलिजेन्स इन एलिमेन्ट्री स्कूल्स स्टूडेन्ट्स
ऑफ माको. प्रोसिडिया- सोशल एण्ड बिहैवियरल
साइन्सेस, २०५(२०१५). २२१, २२७

सिंह, हीरा (२०१२). एंजाइमिनेशन स्ट्रेस इन
रिलेशन टू इन्टेलिजेन्स, पर्सनैलिटी एण्ड एचिवमेन्ट
नॉटिफिक एमंग स्कूल चिल्ड्रेन, डिपार्टमेन्ट ऑफ एजुकेशन
एण्ड ब्युनिटी सर्विस, पंजाब युनिवर्सिटी, पटियाला

Anu, G.S. (2010). Developing an Emotional
intelligence Enhancement Package for Primary
School Students with Special Reference to Emo-
tional Competencies, Ph.D. Thesis Education,
Mahatma Gandhi University, Kottayam.

Rani, Rekha (2011), A Study of Self-Con-
cept, Emotional Intelligence and Academic Anxi-
ety of Visually Challenged Students in Inclusive
and Exclusive School in Relation to Scholastic
Achievement, Ph.D. Thesis Education, Aligarh
Muslim University, Aligarh.

□□□

प्रवासी परिवेश के हिन्दी उपन्यासों में राष्ट्रीय-भावना और धर्म निरपेक्षता

डॉ. जादव जगमालभाई आर.

हिन्दी विभाग,

श्रीमती बी. बी. लालक आर्ट्स, कॉम्पर्स,

सायंस एण्ड मेनेजमेंट कॉलेज, बगसरा

मनुष्य की यायावर और कुम्कुकड प्रवृत्ति ने उसे निरंतर गतिशीलता प्रदान करते हुए एक-जगह से दूसरी जगह पर जाने के लिए प्रेरित किया है। इसलिए भारतीय लोग प्राचीन काल से ही एक स्थान से दूसरे स्थान तक व्यापार और धर्म के प्रसार-प्रसार के लिए जाते रहे हैं। धीरे-धीरे राजगार और आर्थिक स्तर को मजबूत करने के लिए गिरमिटिया मजदूरों के रूप में भी विभिन्न देशों यथा-मॉरीशस, फिजी, सूरीनाम, दक्षिण अफ्रीका, त्रिनिडाड आदि देशों की ओर पलायन किया था और वहाँ जाते हुए साथ में अपनी रामायण, गीता, रामचरितमानस आदि धार्मिक ग्रंथों के माध्यम से अपनी संस्कृति और अपनी भाषा को भी साथ लेकर गए थे। स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात पढ़े-लिखे, डॉक्टर, इंजीनियर और अन्य नौकरी पेशे में जुड़े भारतीय भी विकसित देशों को जाने लगे और वहाँ काम करते हुए साहित्य में विशेष रुचि दिखाते हुए नये साहित्य की सृजना की, जिसको प्रवासी साहित्य के नाम से अभिहित किया जाने लगा।

प्रवासी साहित्य ने हिन्दी के विकास और विश्वस्तर पर हिन्दी की पहचान को स्थापित करने का स्तुत्य प्रयास किया है और अनवरत साहित्य सृजन के द्वारा हिन्दी को नये आयाम भी प्रदान करने में अपना महत्वपूर्ण योगदान दे रहे हैं। प्रवासी हिन्दी साहित्य केवल एक देश में नहीं बल्कि विश्व के विभिन्न देशों यथा-मॉरीशस, सूरीनाम, फिजी, त्रिनिडाड, कनाडा,

अमेरिका, ब्रिटेन, डेनमार्क, नार्वे आदि में भी बड़े व्यापक स्तर पर रखा जा रहा है, जिसमें विदेश में वास करने हुए प्रवासी भारतीय की संघर्ष, दर्द और मानुषीय के प्रति लगाव को दर्शाने है। उनके द्वारा रचित साहित्य में भारतीयों के जीवन के साथ प्रवासी परिवेश और जीवन मूल्यों का भी यथास्थान उल्लेख मिलता है। क्योंकि साहित्य और जीवन मूल्य एक-दूसरे के पूरक होते हैं। व्यक्ति सामाजिक प्राणी होने के नाते समाज में जीवन यापित करता हुआ समाज द्वारा निर्धारित मूल्यों को अपने व्यवहार और आचरण में उतारकर उन मूल्यों के साथ समायोजन करता है और अपने जीवन को सुचारू रूप से चलाने का प्रयास करता है। साहित्यकार भी उसी जीवन-मूल्यों से जुड़ा हुआ होता है, इसलिए वह अपने साहित्य में सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक और नैतिक मूल्यों का प्रस्तुत करने का प्रयास करता है। प्रवासी साहित्यकार भी अपने प्रवासी परिवेश में प्रवासी जीवन-मूल्यों को देखता और जीता है, उसी का चित्रण अपनी रचनाओं में करता है। प्रवासी भारतीय किस प्रकार प्रवासी परिवेश में भारतीय जीवन मूल्यों को संजोते हुए संघर्ष और कठिनाइयों से जूझता है और दृढ़ धर्म स्थिति में किसी प्रकार अपने मूल्यों को त्याग कर विदेशी मूल्यों को अपनाने के लिए विवश हो जाता है।

राजनीतिक मूल्यों के विस्तार के तौर राष्ट्रीय मूल्यों को रखा जा सकता है। जिसके निर्माण में राष्ट्र-विशेष की भौगोलिक अवस्था, सांस्कृतिक इतिहास, परम्परा, धरोहर और उसके प्राकृतिक साधन और उसके जातीय स्वरूप को ध्यान में रखा जाता है। देश-विदेश के नागरिक भी देश की अस्मिता, अखण्डता, सभ्यता, संस्कृति को चोट पहुँचाने का कोई कोई कुत्सित प्रयास न करना उसका परम कर्तव्य होता है। देश के ध्वज और राष्ट्र की प्रतीक चिह्नों का मान-सम्मान प्रदान उसकी राष्ट्र प्रेम की अभिव्यक्ति को प्रकट करता है।

इंग्लैण्ड के लोग अपने देश की परम्परा और नियम-कानून में किसी बाहरी दबाव को स्वीकार उसमें बदलाव नहीं करते हैं। शाम भर बातें उपन्यास में दिव्या माधुर उनकी इसी राष्ट्र प्रेम के बारे में लिखती

है— अंग्रेज तो अपने को किंगडम अफ इंग्लैंड के लोग ने यूरोप के एक्सपोर्ट कर लिए बट फॉर इंग्लैंड—यूरोप में किलोग्राम और किलोमीटर चल रहे हैं पर ये लोग अब तक पाउंड्स और मील के जमाने में रह रहे हैं।—वैसे सरकार ने तो कोशिश की थी पर बहुत-से अंग्रेजों ने अपने सामान पर पाउंड्स में लिखी कीमतों के टैग हटाने से साफ इनकार कर दिया।

नक्काशीदार कंविनेट उपन्यास में मुष्ता ओम दीगर सार्थक और सम्पदा के माध्यम से यहाँ के लोगों के उच्च संस्कार और उनकी राष्ट्र के प्रति प्रेम भावना की चर्चा करती हुई लिखती है कि—सार्थक इस देश के अनुशासन, यहाँ की व्यवस्था और लोगों के सेवाभाव से बहुत प्रभावित है। इस देश का अच्छा-बुरा समझते हैं। पुरानी इमारतें किसी देश की धरोहर होती हैं और उस धरोहर की देखभाल की जिम्मेदारी भी उसी देश की होती है। अमेरिका की सरकार और वहाँ के लोग अपने इस कर्तव्य की बखूबी पालना करते हैं। मुष्ता बेदी अपने उपन्यास में नाता तोड़ा में लिखती है—अमेरिका सच में इस देश के सामने एक स्वर्ग ही है। सब कुछ कितना सुन्दर, कितनी अच्छी तरह देखभाल की जाती है वहाँ पुरानी इमारतों की, कितना साफ-सुधरा रखा जाता है पब्लिक इमारतों को, कितने सुहावने होते हैं उनके पार्क—हरियाली से लदे और करीने से जैसे कढ़ी हुई पगडंडियाँ। उन पर चलते हुए लगता है मानो कोई सचमुच स्वर्ग के पथ पर चल रहा है। लोगों में अपने देश और राष्ट्र के प्रति प्रेम भावना तो देखने को मिलती है साथ ही यहाँ की सरकारें भी सभी लोगों की भलाई के लिए धर्म निरपेक्षता में विश्वास रखती हैं। धर्म निरपेक्षता का शाब्दिक अर्थ है—धर्म से निरपेक्ष रहना अर्थात् धर्म के मामले में कोई हस्तक्षेप न करना। व्यक्ति या समुदाय की जो आस्था या धर्म हो उसे बिना बाध्यता के उसके अनुसार आचरण करने की छूट प्रदान करना ही धर्मनिरपेक्षता है। धर्मनिरपेक्षता, पंथनिरपेक्षता या सेक्युलरवाद धार्मिक संस्थानों व धार्मिक उच्चपदाधारियों से सरकारी संस्थानों व राज्य का प्रतिनिधित्व करने हेतु शासनादेशित लोगों के पृथक्करण का सिद्धांत है। यह एक आधुनिक राजनैतिक एवं सविधानी सिद्धांत है। धर्मनिरपेक्षता के मूलतः दो प्रस्ताव

Issue-108, Vol-02, December 2023
Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

प्रीतींग एरिया®

ISSN 2394-5303

Editor
Dr. Bapu G. Gholap

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research
Journal in Marathi, Hindi & English Languages

December 2023, Issue-108, Vol-02

Editor**Dr. Babu g. Gholap**

(M.A.Mar.& Pol.Sci., B.Ed.Ph.D.NET.)

Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana
Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd..At.Post.
Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

At.Post.Limbaganesh, Tq. Dist. Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell: 07588057695, 09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors www.vidyawarta.com

- 26) खवास, पद्मधर, पासवान एवं राजगुप्ताना की रियासतों का राजनीतिक, सांस्कृतिक
डॉ. राजेश आर्य, जयपुर ||116
- 27) आदिवासी जन जीवन
डॉ. श्रद्धा हिरकने, खुशी बराडिया, मंतशा बानो, नया रायपुर, छत्तीसगढ़ ||121
- 28) वास्तु शास्त्र की दृष्टि से वृक्षों का महत्व
रिचा पचौरी, ग्वालियर, म०प्र० ||124
- 29) मऊ नगर में शैक्षणिक सुविधाओं का स्थानिक विश्लेषण
शिव शंकर प्रजापति, गोरखपुर ||128
- 30) आधुनिक जीवन शैली में जनसंचार माध्यमों की भूमिका लैंगिक विभेदीकरण के स्तरों में
Mrs. Anjali Prasad, Haridwar ||132
- 31) शासकीय एवं अशासकीय माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों की ऑनलाइन शिक्षा में
अपर्णा खरे, डॉ. मनीषा बाजपेयी, भोपाल (म.प्र.) ||140
- 32) डॉ. भीमराव अम्बेडकर का नव-बौद्ध धर्म का दार्शनिक चिन्तन
हेमराज वास्केल, रीवा (म.प्र.) ||143
- 33) मानव-नियति के बदलते रंगों की कथा 'कुंतो'
डॉ. जादव जगमालभाई आर., बगसरा ||146
- 34) ऑनलाइन क्रय से ग्राहकों को उत्पाद संबंधी कठिनाई एवं सहायता : एक अध्ययन
कृष्ण कान्त गुप्ता, डॉ. पवन कुरावाह, भोपाल (म.प्र.) ||150
- 35) भारतेन्दु बाबू हरिश्चन्द्र के प्रहसन साहित्य में हास्य व्यांग
डॉ. नजमा एम. अंसारी, जामनगर ||153
- 36) इन्टरनेट, ई-मेल और वेब पब्लिशिंग में मानक हिन्दी
नीलम भदौरिया, डॉ. (श्रीमती) आभा मिश्रा, ग्वालियर (म.प्र.) ||158
- 37) एक गढ़- एक चुनाव, लाभ और चुनौतियाँ
डॉ. नीरजा गर्ग, जबलपुर ||162
- 38) यात्रा वर्णन और शिवानी
मोरी पायलबहन एम., राजकोट ||164

और धर्म का परिष्कार किया तो दूसरी ओर धर्म को ही स्वीकार कर करे जीवन को सुव्यक्त बनाना है। परन्तु धर्म का स्वरूप क्या हो, उसका कार्य क्या हो और वह समाज में क्या भूमिका अदा कर सकता है। यह कूल रोम में भी विशेष ध्यान है जिन पर डॉ. अम्बेडकर ने गम्भीरनापूर्वक विचार किया।

संदर्भ :-

१. मिह, राम गोपाल, डॉ. अम्बेडकर का जीवन एवं विचार-दर्शन, मध्यप्रदेश हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, २०१३, पृष्ठ ७८

२. मिह, डॉ. हिमांशु शेखर, मानववाद संदर्भ एम.एन. राय और डॉ. अम्बेडकर, दर्शन पब्लिकेशन, विहार, २०१३, पृष्ठ ७७-७९

३. कौर, धनजय, डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर चरित्र, पोप्युलर प्रकाशन, मुम्बई, १९६६, पृष्ठ ५२०

४. Bharati, K.S., Foundation of Dr. Ambedkar Thought, Dattsons Publishers, Nagpur, 1990, PP. 57

५. कौस्तुभान, डॉ. भद्रनाथ आनन्द, 'दर्शन' वेब से मार्क्स तक' भिक्षुनिवास, दीक्षाभूमि, नागपुर, १९३८, पृष्ठ ११२

33

मानव-नियति के बदलते रंगों की कथा 'कुतो'

डॉ. जादव जगमालपाई आर.

हिन्दी विभाग,

श्रीमती वी. वी. भानुक आदर्भ, कॉमर्स, मायस पाठ मैनेजमेंट कॉलेज, वायसरा

धीम साहनों का 'कुतो' उपन्यास किसी कालखण्ड का ऐतिहासिक दस्तावेज न होकर मानवों-सम्बन्धों, संवेदनाओं, करवट लेने-परिवेश और मानव-नियति के बदलते रंगों की ही कथा कहलाये। कथा का घटना स्थल कभी लाहौर, कभी श्रीनगर के कभी बम्बई है। कथानक जिस तरह आगे विकसित होता जाता है, स्थान विशेष के संदर्भ में परिवर्तन बदलता जाता है। उपन्यास की शुरुआत में लेखक ने लाहौर शहर की गहमागहमी के वातावरण के साथ तत्कालीन चल रही अंग्रेजों की बदतमिजियों से परिचित करवाया है—सड़कों पर रोनाक, सज्जों-सजाई दुकानें, सिनेमा-घर, रेस्तराँ। वहाँ चहल-कदमी करने का अपना मजा था, वहीं घूमो, कहीं पर बैठ कर चाय पीयो, सिनेमाघरों में चित्र देखो, दुकानों की सजावट देखो। बेशक, सड़कों पर चलते गोरे सिपाही कभी-कभी बदतमीजी करते थे—पास से गुजरो तो कोई गाली बक-दोगे, तुम साइकल पर सवार हो और उनका रास्ता काटो तो तुम्हारी साइकल पर अपना बेल चला देगे। जयदेव तो दो—एक बार उनसे उलझ भी चुका था। पर इस सबके बावजूद, कैटानमेट में कुछ था जिसमें भड़कन थी। जो उतेजित करता था, प्राकृतिक स्थलों की तुलना में ही नहीं, उन संकरी, नीम अधिरी गलियों की तुलना में भी, जिनका लंबा-चौड़ा जाल उन प्राकृतिक स्थलों और कैटानमेट के बीच बिछा था जो शहर कहलाता था, जहाँ पर नगर की अधिकार।

आवादी बसी थी, और जिन रलियों में से निकलकर वे लोग नैर को निकले थे। प्रोफेस्साब जहाँ धूमने जाते थे वहाँ के आस-पास के प्राकृतिक स्थलों का वर्णन जो लेखक ने किया है वो वर्णन काफी लम्बे है, परन्तु कहीं बोझिल नहीं लगते। पाठक को अपने साथ बंधे रखते हैं। निम्न उदाहरण इस का बात का परिणाम है— वे लोग सेंटों के बाग को पीछे छोड़ आए थे, मेले वाला मैदान भी पीछे इमारत भी पीछे रह गई थी और जिसे लॉस चूकने के बाद खेतों का प्रसार शुरू हो जाता है। हवा में अभी से लाल मिट्टी की सोन्धी-सोधी गंध आने लगी है। यहाँ छोटी-छोटी झाड़ियाँ थीं और कोकर और पलाश के पेड़ थे, और एक रहटवाला कुआँ जिस पर शहर के लोग प्रातःस्नान करने आते हैं। पेड़ों के झुरमुट को पार करने ही लाल मिट्टी के टिले शुरू हो जाते हैं। अनगिनत टिले थे— दूर तक छींते हुए, छोटे-बड़े जिन्हे पार करने के लिए कोई बना-बनाया रास्ता नहीं था। रास्ता होता तो भी जयदेव उसे छोड़कर, पगडंडियों पर या सोझा टीले पर से दौड़-दौड़कर चढ़ना-उतरना ज्यादा पसंद करता। इस लाल मिट्टी के टीले के बीच चलते हुए जयदेव को कभी-कभी लगता जैसे वह किन्हीं प्राचीन खंडहरों के बीच से गुजर रहा है।

उपन्यास में लाहौर के प्राकृतिक रंगों के साथ लेखक ने तत्कालीन युवा मन की हलचलों की कॉलेज और पिकनिक जैसे दृश्यों को साफ़ साफ़ खड़ा कर दिया है। जिसमें युवक-युवतियों के बीच पनप रहे प्रेम के दर्शन भी हो जाते हैं— जयदेव अपने साथ सुष्मा को भी पिकनिक में ले जाता है। नाला पार करने कि प्रतियोगिता आयोजित होती है तो हिलीप, गणवीर, रामनाथ, सहदेव और जयदेव सभी हार जाते हैं। कोई नाला पार नहीं कर पाता। परन्तु जयदेव नाला पार करने कि जीत कर लेता है। वह सुष्मा के सामने राग नहीं मानना चाहता। तभी जयदेव को नजर एक चट्टान पर बैठी सुष्मा पर पड़ पहले सुष्मा टहलती हुई इय आर चली आई थी और एक बड़े पत्थर पर बैठकर बैठ गई थी। चट्टान पर से टॉप लटकाने, अम्नयास सूर्य को ओर देखती हुई सुष्मा बड़ी आकर्षक लग रही थी। सूर्य की लाली उसके समुने शरीर पर

पड़ रही थी और अपने सफ़ेद पोशाक में किसी प्रतिभा—सी लग रही थी। बालों के छोटे-छोटे कुटलों में सुनहरी भांगे जैसे रंगक रही थीं। सुष्मा अभी भी बट-बूथ की ही दिशा में देख जा रही थी जब गहरा वाई ओर से दोड़कर आते जयदेव के कटमों की आहट उसे सुनाई दी, अपने मुड़कर देखा। जयदेव तेजी से भागता आ रहा था, एकाग्र-गिन, टम राधे, उसके बाल माथे पर झूल रहे थे और सफ़ेद कमीज पसीने से तर थी। कुल्लेक थुणों में ही वह नाले के किनारे तक पहुँच गया था। वह जोर में उछला—सुष्मा को लगा जैसे वह हवा में उड़ता हुआ, नाले के पार, उसके निकट ही जमीन पर उतरा है। सुष्मा ठिठकी खड़ी रही। तभी जयदेव चिल्लया कर लिया ! मैं नाला पार कर लिया ! 3 इस प्रकार चरित्रों की विभिन्न रूचियों जैसे गिरिश की कविताओं में रूचि, सुष्मा की संगीतकला में रूचि, कुतो का टीवार लॉचकर चाट खाने जाना, जयदेव और कुतो का साइकिल पर धुमना तथा छुपकर रेलागाड़ी के डिब्बों में मिलना आदि दृश्यों को उभारकर तत्कालीन युवा मन की वृत्तियों को सामने लाकर खड़ा कर दिया है।

उपन्यास में विषय की भूमिका विस्तृत हो या संक्षिप्त, भीष्म जो दोनों तरीकों से समझाते हैं। इससे तत्कालीन स्थितियों को पाठक बड़ी सहजता से ग्रहण कर लेता है। अपने हृदय से हारे इन चरित्रों के जीवन में उतार चढ़ाव, द्वंद्व, संघर्ष और बदलते हुए परिवेश में उनके चरित्र का श्याम-श्वेत रंग का चित्रण भीष्म जी ने बड़ी सूक्ष्मता से व्यक्त किया है। प्रोफेस्साब के दार्शनिक तत्त्व को परिस्थितियाँ भंग कर देती हैं। इस बात को स्पष्ट करते हुए लेखक बताते हैं कि कविताओं में भले ही प्रेम की महिमा गाते रहें, पर अगर छोटे भाई के सिर पर मनामुच प्रेम का भूत सवार हो जाए तो उतासा भी साहित्य के अध्यापक का फर्ज बन जाता है। उसे वह बहुत समझाते रहे कि यह प्रेम न होकर मात्र काम-वासना है और काम-वासना से मनुष्य को न तो सुख मिलता है, न शांति। कक्षा में प्रोफेस्साब पढ़ाया करते थे कि भले ही प्रेम के मूल में वासना रही हो, पर जब प्रेम उन्माद का रूप ले लेता है तो वह आध्यात्मिकता का ओर घूमे लगता है, कि वह

आध्यात्मिकता के स्तर तक उँगा उठ जाता है और वह दुःख के रूप में हीर और रीझा के रूप को कर्ण सुनाया करने में। जीवन पर्यन्त आदर्शों पर चलने करने पर भी वक्त बदलने के साथ इनको भी बदल जाना पड़ता है। क्योंकि परिस्थितियाँ इनको झुका देती हैं। इस तत्कालीन बदलाव की स्थितियों का चित्रण बड़ी स्पष्टता में किया है।

पति—पानी के बीच किसी अन्य नारी के आ जाने के कारण नारी की स्थिति दयनीय बन गई थी। भीम जी ने उपन्यास में कुतो, सुषमा और शूलशुल के माध्यम से नारी जीवन की इस मार्मिक पीड़ा को दिखाया है। ये नारियाँ जीवन पर्यन्त संघर्ष करती रही। बावजूद सफलता न मिली तो अपने आपको मिटाकर चली गईं। कुतो अंत तक अपने पति से कहती रही कि वह सुषमा को ले आये, वह उनके बीच से चली जाएगी। लेकिन जयदेव नहीं माना। भीतर ही भीतर झेल रही दुःख को कुतो गीतों के द्वारा व्यक्त करती रही। ऊर्मोर में चौदनी गत में गाया हुआ उसका यह गीत उसकी समूची नियति का अर्धपूर्ण संकेत है— चवे चुको मेरियाँ चिककड़ भरियाँ मैं किस नूँ मल—मल धोवाँ.....

कुतो का सारा जीवन दुःख की गाथा बनकर रह गया था। आंतरिक और बाहरी संघर्ष के कारण कुतो का रूग्णत्व ही बीमारी हो गई थी, और एक दिन जयदेव का आँगन हमेशा के लिए छोड़कर चली गईं। शूलशुल भी अपने अधिकार के लिए जीवन के अंत तक लड़ती रही, पर अपने पति का झुकाव डॉ. मोना को ओर से हटा नहीं पाई। अंदर ही अंदर जल रही आग शूलशुल को एक दिन बाहर की आग खत्म कर देती है। सुषमा भी अपने अधिकार पाने में असफल रही तो अपने पति से सम्बन्ध तोड़कर शांति निकेतन चली गईं। निम्नलिखित उदाहरण जहाँ सुषमा की पीड़ा को मार्मिक अभिव्यक्ति देता है वही वातावरण निर्माण में भी सहायक सिद्ध होता है— और वह दिन निर्जन, सपाट मैदान में लहलहात उद्गान जैसा साबित हुआ था। गिरिश को एक—एक फूट, एक—एक पेड़ पौधे एक—एक पक्षी का जान था। उनसे जुड़े श्लोक कटस्थ थे। यही नहीं, उस दिन सुषमा की जीभ पर अपना सिर

रखे समझे एक गीर्हाई की मना की थी तिममें सुषमा के लगे केशों की रंगी थी, और उनमें उलझी कवि की कल्पनाओं की जो अपने जीवन में, सुषमा से मिलने से पहले, केवल कंकड़—पत्थर बटोला रहा था। सुषमा संशुभ—सी मुनगी रही थी। ऐसे मौकों पर जब गिरिश बोलता है तो पेमों की भाँति, भावनाएँ व्यक्त करता है तो कवि की भाँति और जो अपने में लौट आता है तो योगी की भाँति—वह बुदबुदाई थी। कभी—कभी सुषमा को लगता की वह निःसहाय—सो होती जा रही है, कि उसकी स्थिति उस पक्षी—जैसी है जिसे गिरिश चाहे तो सहलाए और चाहे तो उसके पंख मोच डाले। इस प्रकार पगई स्त्री के कारण तत्कालीन नारी की पीड़ा को लेखक ने बखूबी उभाया है।

उपन्यास में देशकाल और वातावरण का सजीव चित्रण के लिए लेखक ने तत्कालीन समाज में जिन बाले उच्च, मध्यम और निम्नवर्ग के परिवार के वातावरण का भी बड़ी सजगता के साथ चित्रण किया है। निम्न उदाहरण में लेखक ने निरंतर अभावों से संघर्ष करते हुए निम्न वर्ग का चित्रण किया है हीरालाल के घर की डयोढ़ी में धुप अधिर था, टाट का पर्दा हटा दो, वो पीछे छोटा—सा आँगन खुलता था, जिसमें हीरालाल की पत्नी, जानकी रसोई करती थी, और आँगन के पार एक कोठरी थी जिसमें हीरालाल को बुड़ियाँ न जमीन पर बैठी रहती थीं। हीरालाल छोटे को एक वा अपने घर के अंदर ले गया था, तब छोटे को बड़ी झेप हुई थी। ..हीरालाल गली में, पानी से भरी छलछलानी बाल्टी उठाए चला आ रहा था, शरीर पर केवल जीपिया पहने, दुबला—पतला हीरालाल। इस प्रकार निम्न वर्ग की दरिद्रता को खोलकर हमारे समक्ष रख दिया है। यह धुप अधिर उसकी डयोढ़ी में नहीं बल्कि उसके जीवन में छाया हुआ था। निम्न वर्ग से उच्च वर्ग की स्थिति, रहन—सहन और आचार—व्यवहार विपरीत थे। प्रस्तुत उदाहरण इस बात का प्रमाण है— लालाजी का श्रीनगर वाला दोमजिला घर, ज्यादा वक्त खाली पड़ा रहता था। गलियारे में और आगे चले जाओ तो एक अधिर तिकोन कमरा बाएँ हाथ को पड़ता था। यह घर का सबसे अलग अलग कमरा था। घर में लोगों को यह कमरा हमेशा भूला रहता था। सीढ़ियाँ उतरकर

बौद्ध मंजिल पर आओ तो आय एक चौड़े बगमटे में जनतेने, लगभग आठ फुट चौड़े बगमटे में। बगमटे में जनतेने पर बाएँ हाथ अलग से एक छोटा—सा उपपर बना था जिसे ऐनेकरी कहते थे। प्रस्तुत वर्णन जहाँ जन्म वार्ता की साधन संघटना को दर्शाता है वहीं तत्कालीन भवन निर्माण कला पर भी थोड़ा—सा प्रकाश डालता है और यही लेखक की परिवेश निर्माण की कुशलता है।

सामाजिक उपन्यास होते हुए भी कुंतो में आजादी के लिए लड़ रही जनता की कथा उपकथाओं के रूप में बीच—बीच में चलती रहती है। तत्कालीन अंग्रेजों को गतिविधियों तथा स्वतंत्रता के लिए लड़ रहे सेनानियों की मर्मगाथा को उभारकर लेखक ने राजनैतिक वातावरण की सशक्ति कुशलता से की है। अंग्रेजों की नीति पे प्रकाश डालते हुए भीष्म जो ने मनादी करते हीरालाल के मुख से कहलाया है— साहिबान, मेहरबानों, यह स्वायत्त शासन क्या है ? मेहरबान, यह समझो कि ब्रिटिश सरकार हमसे कहती है कि मैं तुम्हें बेटा तो हूँ, पर मूत्री बगैर। अब खुद ही फैसला कर लो कि ऐसा बेटा तुम्हें चाहिए या नहीं। स्वतंत्रता सेनानियों को विश्वास था कि एक न एक दिन आजादी जरूर मिलेगी। इसलिए ये सड़कों पर सूत्रोच्चार करते रहते — शहीदों की चिताओं पर लगेगे हर बरस मेले, वन पर मरने वालों का यही बाकी निशाँ होगा।

इन तत्कालीन सेनानियों के जीवन—संघर्ष को भी लेखक ने दिखाया है। सहदेव का यह कथन इसी वन की पुष्टि करता है— हाँ भईया, वही हीरालाल। कुछ ही दिन पहले जेल से छूटा था। वह जलसाँ की मनादी करता है। हमने इसे मना किया था कि कैटोनमेंट में जलमे की मनादी करने न जाए, सरकार इसकी इजाजत नहीं देगी। हमारा खयाल था इसे पुल पार करने पर ही गिर तार कर लेंगे, पर पुल पार करने पर किसी ने कुछ नहीं कहा और यह मनादी का झोल पताना आगे बढ़ता गया। सारी सारी कचहरी रोड़ लौट गया, फिर भी इसे किसी ने कुछ नहीं कहा। हम संतुष्ट हो गए। पर जब मैसी गेट के पास पहुँचा तो इसका नीचा गेट लिया गया और इसे तंग पर से नीचे उतार लिया गया। तीन दिन तक इसे मैसी गेट के शाने में

पीटते रहे हैं, भईया ! तुम्हें क्या बताऊँ ? इसे अधमगा करके छोड़ है।

यह वह समय था जब भारतीय जन मानस में राष्ट्रीय चेतना जगाने के लिए नाटकों आदि का प्रयोग भी किया जाता था। इन नाटकों में राष्ट्रीय चेतना जगाने वाले गीतों का प्रयोग भी लेखक ने किया है। यथा — युनो हिंद के रहने वाले, युनो युनो, ये किन बच्चों की नीखे है, किस दुखिया माँ की आँह है।

आजादी मिलने के बाद देश के बंटवारे के समय के वातावरण का चित्रण भी सुंदर बन पाया है। विभाजन के दौरान हुई भागदौड़ में जाने कितनी हो फल्ले हुई है, कितने ही घर उजड़े हैं और कितने ही घर से बेपर हट गए, इन सभी का चित्रण करके भीष्म जो यहाँ फिर एक बार नमस की याद ताजा कर देते हैं। प्रस्तुत उदाहरण इस वक्त का प्रमाण है— उमो शाम, घर के दरवाजे पर लगा ताला देखकर, उमो पड़ोसी ने जो लालजी की हिफाजत करता रहता था, एक ही डेला सांकर ताला तोड़ दिया था, फिर न जाने कहाँ से मुहल्ले के हमदर्द भागते हुए पहुँच गए थे, और घंटे—घर के अंदर घर खाली कर दिया था, और देखते ही देखते एक दाढ़ी वाले सज्जन उममे अपने दो टुक और परिवार के कुल्लेक लोगों को लेकर घर में जमकर बैठ भी गए थे।

उपन्यास में शुरू से अंत तक जैसे घटनाएँ बदलती रहती हैं, वातावरण बदलता रहता है। कहीं लखौर की गहमागहमी है तो की बम्बई की भागदौड़ है, कहीं श्रीनगर के प्राकृतिक दृश्य हैं तो कहीं पात्रों के माध्यम से विदेश की प्रकृति खड़ी कर दी है। इन सबके बीच स्वतंत्रता संग्राम की घटनाएँ चित्रित करके नये युग के परिवेश का चित्रण भी लेखक ने कर दिया है। इस बदलते रहे वातावरण में मानवजीवन के बदलते रहे विभिन्न रंगों को भी उकेर है। इस तरह परिवेश की दृष्टि से 'कुंतो' सफल उपन्यास रहा है।

संदर्भ

1. कुंतो : भीष्म साहनी पृ. ८
2. वही, पृ. ६
3. वही, पृ. २१

ISSN: 2249-894X Impact Factor : 5.7631(UIF)

Volume - 12 | Issue - 7 | April - 2023

REVIEW OF RESEARCH

International Online Multidisciplinary Journal

भक्ति आंदोलन और भक्ति काव्य में नारी विषयक दृष्टिकोण

Dr. D. M. Rathod

Associate Professor, Hindi Department, Smt. B. V. Dhanak Arts, Commerce,
Science and Management College, Bagasara (Dist. Amreli).

सारांश: भारतीय के इतिहास में ऐसी घटनाएँ घटित हुयी हैं जिसने सबको प्रभावित किया है, भक्ति आंदोलन भारतीय इतिहास की ऐसी ही परिघटना है जिसने पूर्व से लेकर पश्चिम तक, उत्तर से लेकर.....

Editor - In - Chief - Ashok Yakkaldevi

**International Online Multidisciplinary Journal
REVIEW OF RESEARCH
ISSN NO: 2249-894X**

Review of Research (ROR) Journal is an Online International Multidisciplinary Research Journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double-blind peer reviewed referred by members of the Editorial Board. Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

OUR CHIEF EDITOR

Ashok Yakkaldevi

Associated and Indexed, India

- MENDALEY
- GOOGLE SCHOLAR
- CITULIKE
- ENDNOTE
- ZOTERO
- DRJI

Content

Sr. No.	Title and Name of The Author (S)	Page No.
1	FUTURE TRENDS OF HR ANALYTICS Dr. Madhu Gaba and Gautam Gaba	1
2	CONTRIBUTION OF DR. BABASAHEB AMBEDKAR IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF INDIA Dr. Milind Panjab Tayade	8
3	भक्ति आंदोलन और भक्ति काव्य में नारी विषयक दृष्टिकोण Dr. D. M. Rathod	12
4	हिन्दी के ऐतिहासिक उपन्यास की पृष्ठभूमि और रचनातंत्र Dr. Lilavatiben Rameshbhai Patel	17
5	स्वतंत्रता संग्राम में भारतीय कवियों का योगदान डॉ. राजासलीम इमामसाव विडी	22
6	SERVICE QUALITY AND GAP ANALYSIS: A THEORETICAL OVERVIEW AND ITS CHALLENGES Mahanteshwar S. Hugar and Dr. Srinath H. Shahapure	26
7	THE EFFECT OF CORONA ON THE SPECIFIC Miss. Namrata D. Dhale	33
8	“अनुसूचित जाति महिला वर्ग के सशक्तीकरण में स्व-सहायता समूह की भूमिका” (सतना जिले के विशेष संदर्भ में) डॉ. नीलम चौरे & बलराम दाहिया	36
9	IMPORTANCE OF SEX EDUCATION IN SCHOOLS Deven B. Trivedi and Dr. R. S. Mankad	43
10	गुजराती नवलकथानुं स्वरूप Dr. H.V. Chaudhari	50
11	हिंदी साहित्य में नारी विमर्श का विविध पहलू Dr. K. M. Trivedi	56

REVIEW OF RESEARCH

ISSN: 2249-894X

IMPACT FACTOR : 5.7631 (UIF)

VOLUME - 12 | ISSUE - 7 | APRIL - 2023

भक्ति आंदोलन और भक्ति काव्य में नारी विषयक दृष्टिकोण

Dr. D. M. Rathod

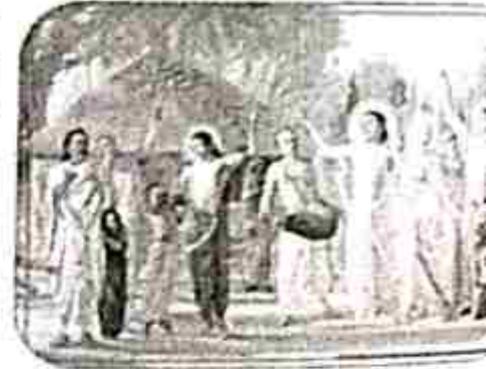
Associate Professor, Hindi Department,

Smt. B. V. Dhanak Arts, Commerce, Science and Management College,
Bagasara (Dist. Amreli).

विषय का महत्त्व और संभावना

भारतीय के इतिहास में ऐसी घटनाएँ घटित हुयी हैं जिसने सबको प्रभावित किया है, भक्ति आंदोलन भारतीय इतिहास की ऐसी ही परिघटना है जिसने पूर्व से लेकर पश्चिम तक, उत्तर से लेकर दक्षिण तक, कोटि-कोटि जन साधारण को आंदोलित किया है। भक्ति आंदोलन पूरे देश में एक साथ नहीं फैला, यह किसी प्रांत में पहले आया तो किसी प्रांत में बाद में। भारतीय इतिहास में ऐसा प्रथम बार हुआ है कि, समाज के उपेक्षित वंचित पीड़ित तबकों ने अपने कवि पैदा किए, उन्होंने तत्कालीन समाज के व्यथा-कथा को स्वर दिया।

कबीर, सूर, तुलसी, जायसी और मीरा की अद्भुत उपस्थिति इस युग में देखने को मिलती है जिसके भक्तियुग को हिन्दी साहित्य का स्वर्ण - युग कहा गया है। भक्ति आंदोलन का केंद्र बिंदु मानव के केंद्रिकता है। वह वर्ग, वर्ण जाति, संप्रदाय प्रादेशिक अस्मिता जैसे बने बनाए सामंती समाज के तबकों को नकार, मानवतावाद मात्र को सर्वोच्च स्थान में रखता है। इसके अतिरिक्त भक्तिकाल में प्रेम मूल्य ऊँचा रहा है। भक्तियुग का प्रत्येक कवि प्रेम का कवि है। भक्त कवि मानव में ही नहीं पूरे संसार में प्रेम मूल्य प्रसार देखता है।

भक्ति आंदोलन में ऐसा प्रथम बार हुआ कि आम जनता की भाषा, कविता की भाषा बन गयी। संतों के प्रकांड विद्वान तुलसीदास ने अक्की लाके भाषा में 'रामचरितमानस' लिखा। संत कबीर सरिकरत है जल, भाखा बहता नीर अथार्त् संस्कृत कूप जल को छोडकर बहता नीर (भाखा) लाके भाषा में काव्य रचना किया है। भक्ति आंदोलन में ना सिर्फ समाज के हाशिए के लोगों की पीडा का अभिव्यक्ति मिली बल्कि पैमाने पर भक्त कवयित्रियों की भी उपस्थिति इस युग में सहज देखी जा सकती है। मीरा, ललकेश्वरी, महादेवी, ताज, सहजोवाई और सीता आदि भक्त कवयित्रियाँ हैं जिन्होंने न भक्ति के आवरण में नारी जाति की पीडा का अभिव्यक्ति प्रदान की है। भक्तिकाल के प्रत्येक कवि की स्त्री-विषय दृष्टि का अपना एक नया स्वरूप है। जो दृष्टि एक भक्त कवि के पास है वही स्त्री-विषय दृष्टि का अपना एक नया स्वरूप है।

“कागा सब तन खाइयो चुन - चुन खाइयो मांस ।
 दी नैनामत खाइयो पिया मिलन की आस ।”
 “हरि मोरा पिउ मे। हरि की बहुरिया
 हरि जननी में बालक तेरा
 बालम आओ हमारे गेहरे तुम बिन दुखिया देहरे।
 दुलहिनी गावहु मंगलघार, हम घरि आए राजा राम भरतार।

संत कबीर की भक्ति, प्रेम और विरह कविता में नारी ही प्रेम की विधायिका, कर्ता और दृष्टा माना है। उनके सकारात्मक नारी स्वरूप की कविताओं में कवि स्वयं ही नारी बन गया है राम की दुलिनिया। संत कबीर को अपना भविष्य नारी के रूप में दिखाई देता है। इस प्रकार संत कबीर एक पक्ष में नारी निंदा का संस्कार है जबकि दूसरे पक्ष में स्वयं नारी का रूप धारण करना यह अंतर्विरोध है।

कवि जायसी सामंती समाज में नारी की स्थिति को पहचानते हैं। उनमें संतों के माया रूपी निंदा नहीं गयी जाती है। सूफी कवियों ने नारी के लोकजीवन की छवियों को प्रस्तुत किया है। ‘जायसी’ की पदमावत में नागमती का विरह वर्णन हिन्दी साहित्य में अद्वितीय वस्तु है। जायसी के नारी विरह के रूप में एक साधारण नारी के रूप में वर्णित किया गया है। उन्होंने हिंदू गराहिणी की विरह वाणी को व्यक्त किया है जो सात्विक और मर्यादापूर्ण माधुर्य का परम मनोहर है।

“पिउ सों कहउ सदेसडा, हे मोरा हे काग।
 सोघनि विरहं नरि मुई, तेहि क धुआं हमहिं लाग।”
 “यह तन जारो हार के कहा कि पधन उडाए।
 मकु तेहि मारग होई परे कत धरे जड पाउ।”

मध्यकालीन समय में नारी को पुरुष के अधीन होकर ही जीवन बिताना पड़ता था। लोकजीवन में नारी को कठारे अनुशासन में रहना पड़ता था, ‘पदमावत’ जैसी राजकुमारी को भी जीवन की दहलीज पर पांव रखते से अंतकक्ष में निवास के लिए भेज दिया। इस प्रकार सूफी कवियों के आदर्श नारी का चित्रण किया गया है। जायसी की नागमती और पदमावती जीवन पर्यन्त पतिव्रता धर्म का पालन करती हैं। पति तक पहुँचने के लिए नारी अपना अस्तित्व को मिटाकर मार्ग की धूलि तक होने को तैयार है। जिससे वह उड़कर पति के पास पहुँच जाए। सूफी कवियों में नारी को माया है। ‘नागमति यह दुनिया धंधा। अर्थात् नारी को माया का रूप दिया है। इसी पक्ष में नारी को परमात्मा के रूप में देखा है।

“फूलें मरे पै मरे न वासू कोई न रहा जग रही कहानी।
 छार उडाई लीन्ह एक मुंठी। दीन्हि उडाई पिरथमी झूठी।”

कवि जायसी कहता है आज न तो राजा रत्नसने जीवित है न हीरामन तोता शेष बचा है न सुल्तान ग्लाउदीन बच सका है। अर्थात् जीवन में यश न तो खरीदने से मिल सकता है और न बचने से किसी को रखा जा सकता है। जीवन में प्रेम ही सत्य है। जायसी परमात्मा को नारी का रूप प्रदान करते हैं। उसी में प्रेम स्वरूप जीवन देखते हैं।

कृष्णकाव्य धारा में सूरदास, गोपियों के माध्यम से सामंती समाज को चुनौती पेश करते हैं। सूर की गोपियों न तो पुरुष का रूप ग्रहण करती हैं। न ही कृष्ण नारी का रूप ग्रहण करता है। सूरदास की गोपियों, सामंती समाज की रूढ़ियों को खुली चुनौती देती है। गोपियों समाज के स्त्री-पुरुष प्रेम स्वरूप की तमाम वज्रों को तोड़ती हैं।

“उर में माखन चार गड, अब कैसेहुं निकसति नाही, तिरछे है जु अडे।”
 “सरिकाई को प्रेम कही अलि कैसे छूटे”

... नारी का रूप धरना नहीं ...
 ... नारी रूप में ही नारी की पीड़ा को ...
 ... कुशल के साथ रासलीला करती है ...
 ... नारी मुक्ति के स्वर सुनाई देते हैं ...
 ... भीरा ने अपने पदों में शान्त ...

'यस मुमुक्षु ब्रह्म भीरा नाची रे।
 के के अस्से नारमण की आवहे हो गई दासी रे।
 अतः अतः भीरा बहुरी, यत्त कहे कलु नारी रे।'

... सामंती समाज को चार नही रहना ...
 ... सामंती समाज के तमाम कर्मों से ...
 ... भी आता से ...
 ... पर प्रथम विद्वान् लगाना ही साहस का ...
 ... नारी के मन ...
 ... उनके समय में नारी का कोई ...
 ... सामाजिक दृष्टि से हितकारी नहीं ...
 ... कि जिन्हें स्वतंत्र कहें विगारहे नारी ...
 ... प्रदान करते हैं। उनके समय में ...
 ... धा। उसी प्रकार तुलसी नारी को ...
 ... के लिए सामंती समाज के लिए ...
 ... नारी के विद्वता और आत्मदमन ...
 ... और पशुओं से जो जा रही ...
 ... सामाजिक जंजीरों में बंधी नारी ...
 ... आकांक्षे में हैं।
 ... नारी का विवाह-पूर्व मिलन ...
 ... नारी को सामंती समाज में ...
 ... प्रतीक की रक्षा करते हैं।

'दुखदिल रह सब नारी। ते मन बच कम पति हिकारी।
 सब नारी रह नर अरु नारी। समस्त परम गति के अधिकारी।'

... नारी के उभार में जो नदी बहते हुए ...
 ... नारी के उभार में जो नदी बहते हुए ...
 ... नारी के उभार में जो नदी बहते हुए ...
 ... नारी के उभार में जो नदी बहते हुए ...
 ... नारी के उभार में जो नदी बहते हुए ...
 ... नारी के उभार में जो नदी बहते हुए ...
 ... नारी के उभार में जो नदी बहते हुए ...
 ... नारी के उभार में जो नदी बहते हुए ...

भेद प्राकृतिक और जन्मजात होता है जबकि लैंगिकता का भेद पितृसत्ता द्वारा बनाया जाता है। स्त्री-विमर्श मानना है कि मनुष्य का जन्म नर या मादा के रूप में होता है लेकिन पितृसत्ता ही औरत या भेद की सामाजिक भूमिकाएँ समाज में गढ़ता है। जीव विज्ञान का तथ्य है कि केवल औरत ही गर्भ धारण करके बालक को जन्म दे सकती है। लेकिन जीव विज्ञान में यह तथ्य नहीं है कि जन्म देने के बाद केवल स्त्री ही बालक का जालन-पालन करे। यह तो सामंती समाज द्वारा निर्धारित किया जाता है। नारीवादियों का मानना है कि स्त्री-पुरुष असमानता का अधिकांश भेद प्रकृति में नहीं बल्कि पितृसत्ता व्यवस्था ने पैदा किए हैं। पितृसत्ता द्वारा तो स्त्री और पुरुष के श्रम का विभाजन किया है स्त्री को निजी और घरेलू कार्यों की जिम्मेदारी दी जाती है। जबकि पुरुष को सार्वजनिक और बाहरी दुनिया की जिम्मेदारी निर्धारित की जाती है। समकालीन समय में देशों द्वारा सार्वजनिक कार्य में तीव्र भागीदारी ले रही है लेकिन अभी भी घरेलू काम की पूरी जिम्मेदारी स्त्रियों पर ही है। स्त्री दोहरे बोझ के कारण भी निजी या सार्वजनिक निर्णय न के बराबर है। नारीवादियों का मानना है कि समाज में स्त्री के प्रति सभी भेद भाव समाज द्वारा गढ़े गए हैं, स्त्री विमर्श का मूल आधार समाज में उत्पन्न सभी लैंगिक असमानता के सभी रूपों को मिटाया जा सकता है और मिटाया जाना चाहिए।

उद्देश्य

प्रस्तुत पेपर में भक्त कवियों के नारी के प्रति नकारात्मक और सकारात्मक दृष्टिकोण का विवेचन किया जाएगा। भक्त कवियों का नारी के प्रति माया रूप अर्थात् नकारात्मक छवि का ही अधिक अध्ययन हुआ है। जबकि भक्त कवियों में नारी के दोनों पक्ष विद्यमान हैं। इसके साथ ही भक्त कवियों की स्त्री-दृष्टि और समकालीन स्त्री-विमर्श से तुलनात्मक शोध किया जाएगा। समकालीन समय में लैंगिकता का विषय बहुत ही महत्वपूर्ण हो गया है। जबकि नारी के प्रति ऐतिहासिक व समकालीन दौर में दोहरा शोषण हो रहा है। सामंती जनसत्ता के दृष्टिकोण का अध्ययन किया जाएगा।

उपादेयता

नारी को आदिकाल से आधुनिक समय तक समाज के हाशिए पर ही रखा गया है। स्त्री को समाज की मुख्य धारा में स्थान नहीं दिया गया है। विश्व की आधी आबादी को अभी भी समानता का अधिकार सपना बना हुआ है। समकालीन दौर में भी स्त्री के श्रम का कम महत्व, अर्थात् सत्ता के सर्वोच्च निर्णयों में न के बराबर भागीदारी है। स्त्री की सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक और सांस्कृतिक क्षेत्रों में बहुत कम सक्रिय भागीदारी है।

प्रदर्भ ग्रंथ-सूची

1. चतुर्वेदी परशुराम - उत्तरी भारत की संत परम्परा, भारती भंडार लीडर प्रेस, इलाहाबाद संस्करण 2008 विक्रमी
2. द्विवेदी हजारीप्रसाद - हिन्दी साहित्य : उद्भव और विकास, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली
3. द्विवेदी हजारीप्रसाद - हिन्दी साहित्य की भूमिका, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली
4. ब्रह्मचाल पीताम्बर दत्त - हिन्दी काव्य की निर्गुण धारा, तक्षशिला प्रकाशन, नई दिल्ली, संस्करण 1995 ई.
5. निम्र शिवकुमार - भक्ति आंदोलन और भक्ति काव्य, अभिव्यक्ति प्रकाशन, इलाहाबाद, संस्करण 2005
6. शुक्ल रानचंद्र - हिन्दी साहित्य का इतिहास, अशोक प्रकाशन, दिल्ली, नवीन संस्करण 2014
7. शर्मा, रानकुमार - हिन्दी साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास, रामनारायण बेनी माधव प्रकाशन, इलाहाबाद
8. सिंह, गोपेश्वर (स) - भक्ति आंदोलन के सामाजिक आधार, भारतीय प्रकाशन संस्थान, नई दिल्ली
9. सिंह, गोपेश्वर - भक्ति आन्दोलन और काव्य, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली-02
10. अग्रवाल, पुरुषोत्तम - अकथ कहानी ग्रंथ की, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली
11. दुबे, धनंजय - मध्यकाल एक पुनर्नृत्यांकन, श्री मटराज प्रकाशन, नई दिल्ली
12. अन्वयिका - स्त्रीत्व का मानचित्र, सारांश प्रकाशन प्रा. लि., दिल्ली
13. अमरनाथ - नारी का मुक्ति संघर्ष, रत्नाम्रव पब्लिकेशंस, दिल्ली, संस्करण 2007

**BOOK
PUBLISH**

@

U.S.A.

THESIS

DISSERTATION

PROJECTS

CONVERT

INTO

BOOK

Contact Us

LBP Publication

258/34, Raviwar Peth, Solapur.

Email: ayisrj2011@gmail.com,

apiguide2014@gmail.com

Ph.: 0217-2372010 / +91-9595359435

Web : <http://www.lbp.world>

भारतीय समाज में नारी शिक्षा का समाजशास्त्रीय अध्ययन

Prof. B. B. Gohil

Associate Professor,

Smt. B. V. Dhanak Arts, Commerce, Science and Management College,
Bagasara (Dist. Amreli).

सारांश

पत्र 'भारतीय समाज और नारी शिक्षा' पर आधारित है। इस चरचर जगत में सभी सभ्यताओं के ऐतिहासिक पृष्ठभूमि का अध्ययन करने से पता चलता है कि नारी का समाज में उतना सम्मान नहीं था जितना की उन्हें मिलना चाहिए था। फिर भी हिन्दू समाज में नारियोंका स्थान काफी महत्वपूर्ण था। जहाँ तक नारी शिक्षा का सवाल है इसकी दार्शनिकता समाज में देखने को मिलता है। इस अद्भुत घटना के रहस्य को हम भली प्रकार समझ सकते हैं। यदि हम इसे स्मरण रखें कि सुदीर्घ काल तक भारत में शिक्षा से तात्पर्य वैदिक शिक्षा से था तथा जो यज्ञों में सम्मिलित होते थे उन्हें बिना किसी लिंगभेद के वैदिक शिक्षा ग्रहण करनी पड़ती थी।

मूल शब्द (Key Words): सभ्यता शिक्षा, वैदिक काल, भिक्षुणियाँ, उपाध्याया.

प्रस्तावना

भारतीय समाज में नारियों का विशेष सम्मान रहा है। इन्हें सृष्टि के प्रारम्भिक दिनों से ही कुछ अलग नजरिये से देखा गया है। वैदिक एवं सनातन धार्मिक शिवाजों के अनुसार इन्हें धार्मिक अनुष्ठान को सम्पन्न करने का अधिकार था। यह सिद्ध करने के लिए पर्याप्त और विश्वसनीय प्रमाण उपलब्ध है कि 200 ई. पूतक नारियों को वेदाध्ययन और यज्ञ करने का अधिकार प्राप्त था। इनमें आश्चर्य की कोई बात नहीं। ऋग्वेद के उनके मंत्रों की रचना कवियित्रियों ने की है। हिन्दू श्रुतियों के अनुसार भी ऋग्वेद में 20 कवियित्रियों की रचनाएँ हैं। उनमें से कुछ नाम इस प्रकार हैं—विश्ववारा, सिकता, निबायटी, घोषा, रोमशा, लोपामुद्रा, अपाला तथा उर्वशी। पत्नी के साथ ही पुरुष यज्ञ कर सकता था। यज्ञ के पूर्व पति-पत्नी दोनों को एक विशेष प्रकार का उपनयन करना पड़ता था। यज्ञ में समान रूप से सक्रिय रहना पड़ता था।

मौर्य काल के अन्त तक पत्नी को अकेले प्रतिदिन संध्या के समय कभी-कभी सबेरे भी गृह्य अग्नि में हविष देनी पड़ती थी। अग्रहायण विधि के अस्तरोहण संस्कार में पत्नी को कई 'वैदिक-मंत्रों' का पाठ कराना पड़ता था। लवण-यज्ञ नारियाँ ही करती थीं क्योंकि अत्यन्त प्राचीन काल से यही परिपाटी चली आ रही थी। रामायण से पता चलता है कि कौशल्या रानी राम के युवराज पद पर अभिषेक के दिन प्रातःकाल से ही यज्ञ कर रही थीं। बालि के सुग्रीव से युद्ध के लिए प्रस्थान करते समय उसकी पत्नी तारा भी यज्ञ कर रही थी। यह बात विशेष ध्यान में रखने की है कि इन दोनों को रामायण में 'मंत्रविद' (वैदिक साहित्य के ज्ञाता) कहा गया है।

अतः लंका में रावण के बदीगृह में जानकी के सध्या प्रार्थना से भी किसी को आश्चर्य न होना चाहिए। पाण्डवों की जननी कुन्ती अधर्ववेद की पंडिता थी।

वैदिक संध्या प्रार्थना और यज्ञों में वैदिक मंत्रों का पाठ वही कर सकता है जिसका उपनयन हुआ हो। अतः आदिकाल में बालकों की भांति बालिकाओं का उपनयन भी स्वाभाविक ही था। इसके समर्थन में पर्याप्त प्रमाण भी मिलते हैं। अधर्ववेद (11-5-18) में कन्याओं द्वारा ब्रह्मचर्य व्रत के पालन का स्पष्ट उल्लेख मिलता है। ई. पू. 500 तक के सूत्रों से भी यह बात स्पष्ट होती है। मनु ने भी लिखा है कि बालिकाओं के लिए उपनयन संस्कार अनिवार्य है (मनु 2-66)। यद्यपि ईसा की आरंभिक शताब्दियों से ही बालिकाओं का उपनयन बंद हो गया था किन्तु यम जैसे 8वीं शताब्दी तक के स्मृतिकारों ने स्वीकार किया है कि पूर्वकाल में बालिकाओं का भी उपनयन होता था।

वैदिक काल में बाल-विवाह का प्रचलन नहीं था। किन्तु विवाह के समय वधु वर से छोटी होती थी। अतः बालिकाएँ उतनी उम्र तक अविवाहित नहीं रह सकती थी जितनी उम्र तक युवक रहते थे। अधिकांश युवतियों का विवाह 16 या 17 वर्ष की आयु में हो जाता था। उस उम्र के बाद अध्ययन जारी रखने वाली युवतियाँ बहुत कम थीं। पहले वर्ग की लड़कियों को 'सद्योवधू' तथा दूसरे वर्ग की लड़कियों को 'ब्रह्मवादिनी' कहते थे। सद्योवधू को प्रार्थना और यज्ञों के लिए आवश्यक महत्त्वपूर्ण वैदिक मंत्र पढ़ा दिये जाते थे। संगीत और नृत्यकला की भी शिक्षा उन्हें दी जाती थी। इन कलाओं के प्रति नारियों के पक्षपात की चर्चा वैदिक साहित्य में भी आयी है। ब्रह्मवादिनी युवतियाँ अध्ययन समाप्त कर लेने पर विवाह करती थीं। कुशाध्वज ऋषि की कन्या देवदती जैसी कुछ बालिकाएँ ऐसी भी थीं जो आजीवन विवाह ही नहीं करती थीं। (रामायण 7-17)

ब्रह्मवादिनी विदुषियों की योग्यता विस्तृत और बहुमुखी थी। वैदिक काल में ये वैदिक साहित्य में पांडित्य प्राप्त करती थीं तथा मंत्रों की रचना भी करती थीं। इनके कुछ मंत्र वैदिक संहिताओं में भी सम्मिलित किए गये हैं। जब वैदिक ज्ञान और यज्ञ दुरुह हो गये तो तत्संबंधी अध्ययन के सिलसिले में एक नारी शाखा का विकास हुआ जिसे 'मीमांसा' कहते हैं यद्यपि यह गणित से भी शुष्क विषय है तथापि विदुषियों को हम इसमें पर्याप्त रुचि लेते पाये गए हैं। काशकृत्स्नी ने मीमांसा पर एक पुस्तक रचना की थी जिसे उसी के नाम पर काशकृत्स्नी कहते हैं जो छात्राएँ इसका विशेष अध्ययन करती थीं उसे काशकृत्स्ना कहते थे। यदि मीमांसा जैसे विशिष्ट व विलिप्त (टेकनिकल) विज्ञान का विशेष रूप से अध्ययन की थी। ये विशिष्ट अध्ययन करने वाली ब्राह्मणियाँ थीं। इस आधार पर यह कहा जा सकता है कि साहित्यिक और सांस्कृतिक शिक्षा ग्रहण करने वाली नारियों की संख्या भी उस काल में पर्याप्त होगी।

उपनिषद् काल में जब दर्शन के अध्ययन का खूब प्रचार हुआ तो नारियाँ भी इस विषय में गंभीर रुचि लेने लगीं। याज्ञवल्क्य की पत्नी मैत्रेयी ऐसी ही नारी थी। वह वस्त्राभूषण में उतनी रुचि न लेती थी जितनी दर्शन के गंभीर समस्याओं में। जनक यज्ञ के अवसर पर जो दार्शनिक शास्त्रार्थ हुआ था उसमें गार्गी ने अपनी अद्भुत तर्क शक्ति से याज्ञवल्क्य जैसे महर्षि को चौंका तथा अपनी पृच्छाओं से उन्हें ही नहीं बल्कि पूरे विद्वत समाज को स्तब्ध कर दिया। जबकि उत्तर रामचरित की आयेत्री भी ऐसी ही विदुषी थी जिसने वाल्मीकि तथा अगस्त्य से वेदांत की शिक्षा ग्रहण की थी। ऐसा प्रतीत होता है कि सुलमा ब्रह्मवा, प्राथितैयी, मैत्रेयी और गार्गी जैसी इस काल की विदुषियों ने ज्ञान के विकास में बहुमूल्य कार्य किये। साथ ही ब्रह्म यज्ञ में जिन ऋषियों को नित्य तर्पण दिया जाता है उनमें इनकी भी गणना है।

सुदीर्घ काल तक परिवार ही एकमात्र शिक्षण संस्थान थी। यहाँ तक कि बालक भी परिवार में पिता, पितृव्य या माई से शिक्षा ग्रहण करते थे। यही दशा बालिकाओं की भी रही होगी जो स्वाभाविक ही है। जब यम जैसे उत्तर काल के स्मृतिकार यह व्यवस्था दते हैं कि बालिकाओं को निकट संबंधी ही शिक्षा दे। तो सम्भवतः ये ईसा के प्रारंभ समय का यथार्थ वर्णन करते हैं क्योंकि यह सिद्ध करने के लिए पर्याप्त प्रमाण है कि आदिम काल में ऐसी दशा न थी। भारी संख्या में महिलाएँ उच्च शिक्षा ग्रहण करती थी तथा विद्या के विकास में महत्त्वपूर्ण दान कर रही थीं, सम्भवतः उनमें से कुछ अध्यापक का कार्य भी अवश्य करती रही होंगी। संस्कृत साहित्य में उपाध्याया और उपाध्यायानी शब्दों की उपस्थिति इस कल्पना को बल प्रदान करती है। उपाध्यायानी उपाध्याय की पत्नी के लिए आदर्शसूचक शब्द है। यह कोई जरूरी नहीं था कि उपाध्याय की पत्नी विदुषी ही हो। किन्तु उपाध्याया शब्द का तात्पर्य तो महिला शिक्षिकाओं से ही है।

महिला शिक्षिकाओं को पुरुष शिक्षकों की पत्नियों से पृथक् करने के लिए एक अलग शब्द गढ़ने की आवश्यकता पड़े तो इसका अर्थ है कि समाज में उनकी संख्या कम न थी। इस सिलसिले में स्मरणीय है कि ईसा की 12वीं शताब्दी तक हिन्दू समाज में पर्दे की प्रथा न थी। अतः महिलाओं के लिए अध्यापन करने में कोई कठिनाई न थी। संभवतः उपाध्याय छात्राओं को ही पढ़ाती थीं। हो सकता है कुछ उपाध्याय बालकों को भी पढ़ाती रही हों। पाणिनी छात्रशालाओं का उल्लेख करते हैं। संभवतः उपाध्याय ही इनकी संरक्षिकाएँ थीं। दुर्भाग्यवश इन उपाध्यायाओं और छात्राशालाओं के संबंध में अधिक विवरण उपलब्ध नहीं है।

आधुनिक काल के पाठकों को यह जानने की बड़ी इच्छा है कि क्या भारत में सहशिक्षा का प्रचार था? किन्तु इस प्रश्न पर हमारे ग्रंथों में बहुत कम प्रकाश डाला गया है। भवभूति का मालतीमाधव 8वीं शताब्दी की रचना है इस नाटक से विदित होता है कि कामन्दकी की शिक्षा-दीक्षा भूरिवसु तथा देवराट के साथ-साथ एक ही पाठशाला में हुई थी। इससे सिद्ध होता है कि यदि भवभूति के समय में नहीं तो उनसे कुछ शताब्दियों पूर्व बालिकाएँ बालकों के साथ शिक्षा ग्रहण करती थीं।

उत्तरगमचरित में भी हम आयेत्री को कुश और लव के साथ वाल्मीकि के आश्रम में शिक्षा ग्रहण करते हुए पाते हैं। पुराणों में वर्णित कन्होद और सुजाता, रूद्र और प्रेमदेवरा की कथाओं से भी ज्ञान होता है कि बालिकाओं का विवाह काफी सयानी होने पर होता था और वे पाठशालाओं में बालकों के साथ-साथ पढ़ती थीं। परिणामस्वरूप कभी-कभी गान्धर्व विवाह भी होते थे। ऐसा प्रतीत होता है कि जब समाज में योग्य उपाध्याय उपलब्ध हो जाती थीं लोग अपनी बालिकाओं को उन्हीं के संरक्षण में अध्ययनार्थ भेज देते थे किन्तु यदि ऐसी उपाध्याय उपलब्ध न होती तो बाध्य होकर उन्हें आचार्यों के पास पुत्रियों को शिक्षा-दीक्षा के लिए भेजना पड़ता था। जिस काल में गान्धर्व विवाह असामान्य नहीं था। सहशिक्षा से अभिभावकों को भड़कने की कोई बात न थी। प्रतिशत कितनी छात्राएँ सहशिक्षा ग्रहण करती थीं, इस प्रश्न का निश्चित रूप से कोई उत्तर नहीं दिया जा सकता। किन्तु यह संख्या अधिक न रही होगी।

आलाच्य काल में नारी शिक्षा का परिणाम क्या था, बतलाना कठिन है। वैदिक साहित्य में ऐसे माता-पिताओं का भी उल्लेख आया है जो विदुषी पुत्रियों की उत्पत्ति के लिए यज्ञ करते थे; जिनकी अवस्था वैदिक साहित्य में है। अतः स्पष्ट है कि उस काल में ऐसे लोगों (जवकों) की संख्या कम न थी जो अपनी पुत्रियों को सुसंस्कृत और सुशिक्षित दृष्टि के लिये उत्सुक थे। अतः साधारण सम्पन्न परिवारों में महिला शिक्षा उपेक्षित न रही होगी। बालिकाओं के लिए भी उपनयन आवश्यक था। अतः सम्पूर्ण आर्य कन्याओं को कुछ न कुछ वैदिक और साहित्यिक शिक्षा अवश्य मिलती रही होगी। अतः निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि जिस काल में बालिकाओं का उपनयन होता था और अल्प आयु में ही उनका विवाह नहीं हो पाता था। सम्पन्न परिवारों में नारी-शिक्षा प्रचुर परिमाण में प्रचलित थी।

स्त्रियों में धार्मिक अधिकारों में हास के कारण इस काल में नारी-शिक्षा में गिरावट आयी। पूर्णकाल में बालिकाओं का उपनयन उतना ही आवश्यक था जितना बालकों का। स्त्रियों के उपनयन समाप्त हो जाने का उनके धार्मिक अधिकारों पर बुरा असर पड़ा। उन्हें शुद्रों के समान तथा वेदोच्चार और यज्ञों में अयोग्य घोषित कर दिया गया। अब वे गृह-युद्धों में पत्नी और पति के सहयोग केवल दिखावा मात्र रह गया। भारत में अंग्रेजों के आगमन काल तक उच्च क्षत्रिय परिवारों में बालिकाओं को सैनिक शिक्षा देने की परम्परा थी। 1446 ई. में अपने पिता की मृत्यु का बदला लेते हुए हरियवका नामक एक महिला वीरगति को प्राप्त हुई थी। मराठा और राजपूत खानदानों में राजकुमारियाँ प्रायः तलवार और भाले चलाना जानती थीं।

मध्यकाल में नारियों के शिक्षा पर प्रतिबन्ध था। इस काल में शिक्षा के साथ-साथ अन्य क्षेत्रों में भी नारियों पर पूर्णतः पाबन्दी लगा दी गयी तथा वे लोग घर की चहारदिवारियों में ही सिमट कर रह गयीं, लेकिन अंग्रेजों के आने के बाद इसमें कुछ नरमी आयी तथा नारियों को थोड़ी बहुत सास लेने का यानि राहत का मौका मिला। अंग्रेजों ने नारी शोषण के खिलाफ कानून बनाया। शुरु में परंपरावादी सोच रखने वालों ने विरोध किया पर वे विरोध कुछ दिनों में ही समाप्त हो गये। अंग्रेजों ने सबों के लिए बिना भेदभाव के शिक्षा को सर्वसुलभ बनाया भले ही इसमें उनकी मश ॥ जो भी रही हो। नारी और पुरुषों के शिक्षा में ही कोई भेदभाव नहीं किया। दोनों को उसने समान अवसर प्रदान किया।

निष्कर्ष

इस प्रकार स्पष्ट है कि नारियों में शिक्षा का प्रसार एवं प्रचार होने से उनमें काफी जागरूकता आ गयी है और उनके जीवनशैली में महत्वपूर्ण बदलाव आया है। नारियों अब इसी शिक्षा के कारण महत्वपूर्ण मसले पर रायशुमारी भी करने लगी हैं। इसी शिक्षा के कारण इन लोगों में पारिवारिक जीवन में भी महत्वपूर्ण बदलाव आया है तथा घर का माहौल बदला है जिससे आने वाली पीढ़ी पर महत्वपूर्ण असर पड़ा है तथा उसके विकास में विशेष सहायक बना है।

नारी अब शिक्षित होने के साथ-साथ आर्थिक विकास में भी सहयोगी बनी। वे अपने को विभिन्न व्यवसायों एवं रोजगारों में लगाने लगी जिससे घर की आर्थिक स्थिति में साथ-साथ दृढ़ता भी आने लगी। शिक्षित एवं योग्य नारी आज उच्च पदों पर सुशोभित है।

आजादी के बाद आज हम अपनी दृष्टि जिस ओर करते हैं तो वहाँ नारी की संख्या विराजमान है। आज हमारे समाज के बीच की नारियाँ ही डॉक्टर, वकील, न्यायाधीश, शिक्षक, प्राध्यापक, समाजसेवी राजनीतिज्ञ आदि की भूमिकाएँ बखूबी निभा रही हैं तथा अपनी दायित्वों की पूर्ति कर रही हैं। साथ ही पुरुषों के साथ कंधे से कंधा मिलाकर देश के विकास में सहायक हो रही हैं।

संदर्भ सूची

1. शतपथ ब्राह्मण : 5.1, 6-0, 'अयज्ञियों वा एव यो पत्नीक'
2. तैत्तिरीय ब्राह्मण 8-3-3
3. ऋग्वेद, 8.31, या इम्यति सु मनसा आ च धावतः। देवा सो नित्यया शिरा।
4. गोभिल गृह्यसूत्र, बिब्लियोथिका इण्डिका सीरीज में 'पत्नी' शब्द से यज्ञों में नारी का उसके पति के साथ सम्बन्ध प्रकट होता है। पत्युर्ना यज्ञसंयोगे। घाणिनी 4-3-33
5. पराशर गृह्यसूत्र : 3-2, तथा हरिहर की टीका, गुजराती प्रेस संस्करण, 1917
6. पा. गु. सू. - 2-20, स्त्रियश्चोपयजैरम्ना चरितत्वात्
7. बाल्मीकि रामायण, 2.20.15
8. ततः स्वस्त्ययन कृत्वा मन्त्रविद्धिजयैषिणी 14-16-12
9. बाल्मीकि रामायण, 5-15, 48
10. शतपथ ब्राह्मण, 3-2, 4.6
11. बृहद् उपनिषद् 2-4; 4-5, 'सा होवाच, मैत्रेयी
12. पूर्वायत्, 3-6, 1
13. बाल्मीकि पार्श्वदिह संघरामि, अंक-2
14. अश्वलायन गृह्य सूत्रम्, 3-4.4
15. पिता-पितृव्यो भ्राता वा नैनाभध्यापपेत् पर।
16. पतंजली महाभाष्य, संपादक एफ. कीलहार्न, बम्बई, 3-8.2
17. छांदादयः शालायाम्, 16-2-58
18. बृहद् उपनिषद् 6-4, 17
19. ए. एफ. भाग-7, शिकारपुर सं-2

Prof. B. B. Gohil
Associate Professor,
Smt. B. V. Dhanak Arts, Commerce, Science and Management College,
Bagasara (Dist. Amreli).

23

30

ISSN: 2249-894X Impact Factor : 5.7631(UIF)

Volume - 12 | Issue - 7 | April - 2023

REVIEW OF RESEARCH

International Online Multidisciplinary Journal

ગુજરાતી નવલકથાનું સ્વરુપ

Dr. H.V. Chaudhari

Dr. H.V. Chaudhari

Associate Professor, Smt.B.V.Dhanak Art's, Commerce, Science & Management College,
Bagasara Ta.Bagasara, Dist.Amreli (Gujarati)

પૂર્વ મુમિકા : નવલકથાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ :

ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યમાં મધ્યકાલનો કવિતા પ્રવાહ મંદ પડ્યો અને અર્વાચીન કાલ (1850) માં પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને અંગ્રેજી ફેલ્ડવળીના ફલસ્વરુપે ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યમાં ગદ્ય-પદ્યના નવા શાજાં સ્વરુપો ઉદ્ભવ્યાં અને વિકસ્યાં તેમાં નિબંધ, નાટક, આત્મકથા.....

Editor - In - Chief - Ashok Yakkaldevi

Certificate of Publication

International Recognition Multidisciplinary Research Journal

ISSN 2249-894X

Impact Factor : 5.7631(UIF)

Review of Research

*This is to certify that our review board accepted research paper of
Dr./Shri./Smt.: Dr. H.V. Chaudhari Topic:- ગુજરાતી નવલકથાનું સ્વરુપ.
College:- Associate Professor, Smt.B.V.Dhanak Art's, Commerce, Science &
Management College, Bagasara Ta.Bagasara, Dist.Amreli (Gujarati). The
research paper is original & innovative. It is Done Double Blind Peer Reviewed.
Your article is published in the month of **April** 2023.*

Laxmi Book Publication

258/34, Ravivar Peth, Solapur-413005 Maharashtra India
Contact Detail: +91-0217-2372010 / 9595-359-435
E-mail: ayisir7011@gmail.com
Website: www.lbp.world

Authorised Signature

Ashok Yakkaldevi
Ashok Yakkaldevi
Editor-in-Chief

International Online Multidisciplinary Journal
REVIEW OF RESEARCH
ISSN NO: 2249-894X

Review of Research (ROR) Journal is an Online International Multidisciplinary Research Journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double-blind peer reviewed referred by members of the Editorial Board. Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

OUR CHIEF EDITOR

Ashok Yakkaldevi

Associated and Indexed, India

- ♦ MENDALEY
- ♦ GOOGLE SCHOLAR
- ♦ CITULIKE
- ♦ ENDNOTE
- ♦ ZOTERO
- ♦ DRJI

Content

Sr. No.	Title and Name of The Author (S)	Page No.
1	FUTURE TRENDS OF HR ANALYTICS Dr. Madhu Gaba and Gautam Gaba	1
2	CONTRIBUTION OF DR. BABASAHEB AMBEDKAR IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF INDIA Dr. Milind Panjab Tayade	8
3	QUALITY OF HIGHER EDUCATION THROUGH PROFESSIONALIZATION Dr. Mrs. A. D. Suryavanshi	12
4	AGRO TOURISM AND SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT Dr. Mrs. Apte R. D.	17
5	स्वतंत्रता संग्राम में भारतीय कवियों का योगदान डॉ. राजासलीम इमामसाब बिडी	22
6	SERVICE QUALITY AND GAP ANALYSIS: A THEORETICAL OVERVIEW AND ITS CHALLENGES Mahanteshwar S. Hugar and Dr. Srinath H. Shahapure	26
7	THE EFFECT OF CORONA ON THE SPECIFIC Miss. Namrata D. Dhale	33
8	“अनुसूचित जाति महिला वर्ग के सशक्तीकरण में स्व-सहायता समूह की भूमिका” (सतना जिले के विशेष संदर्भ में) डॉ. नीलम चौरे & बलराम दाहिया	36
9	IMPORTANCE OF SEX EDUCATION IN SCHOOLS Deven B. Trivedi and Dr. R. S. Mankad	43
✓10	गुजराती नवलकथानुं स्वरूप Dr. H.V. Chaudhari	50
11	हिंदी साहित्य में नारी विमर्श का विविध पहलू Dr. K. M. Trivedi	56

ગુજરાતી નવલકથાનું સ્વરુપ

Dr. H.V. Chaudhari

Associate Professor,

Smt.B.V.Dhanak Art's, Commerce, Science & Management College,
Bagasara Ta.Bagasara, Dist.Amreli (Gujarati)

પૂર્વ મુમિકા : નવલકથાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ :

ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યમાં મધ્યકાલનો કવિતા પ્રવાહ મંદ પડ્યો અને અર્વાચીન કાલ (1850) માં પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને અંગ્રેજી કેલ્કવળીના ફલસ્વરુપે ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યમાં ગદ્ય-પદ્યનાં નવાં તાજાં સ્વરુપો ઉદ્ભવ્યાં અને વિકસ્યાં તેમાં નિબંધ, નાટક, આત્મકથા, જીવનકથા, પ્રવાસ વર્ણનો, ટૂંકી વાર્તા અને નવલકથા વગેરે. આ સ્વરુપોમાં નંદશંકર મહેતાની ગુજરાતી નવલકથા "કરણ ઘેલો" (1866) પ્રગટ થઈ. એમાં ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યને ધ્યાન આપવામાં આવ્યું ત્યાર પછી સામાજિક ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર કહી શકાય તેવી ગોવર્ધનરામ ત્રિઠીની નગાધિરાજ વૃહદનવલકથા "સરસ્વતીચંદ્ર" મળી. અને પછી કનૈયાલાલ મુનશીની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ : "પૃથિવી વલ્લભ", "સિદ્ધરાજ જયસિંહ", "પાટણની પ્રમુતા", "રાજાધિરાજ" વગેરે નવલકથાઓ ગુજરાતી ગદ્યસાહિત્યને પ્રાપ્ત થઈ. કાલક્રમે ગાંધીજીનો પ્રભાવ સાદગી, આદર્શ અને વાસ્તવલક્ષી બન્યો. આ સમયગાળામાં રણમલલલ વ. દેસાઈ, જ્વેરચંદ મેઘાણી, ગુણવંતરાય આચાર્ય, પન્નાલાલ પટેલ, ઈશ્વર પેટલીકર, પીતાંબર પટેલ, યંતી દલાલ, છુનીલાલ મહિયા, મનુભાઈ પંચોલી "દર્શક", જયંત ધર્મી વગેરે સાહિત્યસર્જકોએ અને તે ઉપાંત સાહિત્યસર્જકોએ નવલકથાનું સર્જન કર્યું.

જયંતી દલાલ અને જયંત ધર્મીના નવલકથા સર્જનથી નવલકથામાં એક નવો જ વલ્કાંક આવ્યો. વલ્કી 1955 થી સુરેશ જોષીથી નવલકથા સર્જનમાં વલ્કાંક આવ્યો. સુરેશ જોષીની આધુનિકતાથી એમ લાગે કે નવલકથાનો વિકાસ અટકી ગયો છે. પરંતુ સાહિત્યસર્જનની ગતિ બદલાતાં દલિતવાદ, નારીવાદ, દેશીવાદે ફરીથી નવલકથાને ગતિ આપી વેગવંતી બનાવી. આમ, ગુજરાતી નવલકથાએ કેટલી લાંબી અને વૈવિધ્યસમર મજલ કાપી છે તેમાં "કરણ ઘેલો" (1866) નવલકથાથી એકવીસમી સદીમાં આજ (2016) સુધી તે 250 વર્ષની થઈ. તેથી નવલકથાની વિકાસયાત્રામાં ઘણાં-ઘણાં ચઢાવ-ઉતાર આવેલાં જોવા મળે છે. આમ, દરેક સાહિત્યના સ્વરુપના વિકાસનો પ્રવાહ સીધો જ હોય છે. એવું નથી. એમાં સ્થિત્યંતરો, વલ્કાંકો, પલટાઓ, પ્રયોગો અને અનેક સ્તરની વિવિધતા જોવા મળતી જ હોય છે. સંવેદન અને રચનારીતિના પ્રયોગો અને માવજત અનિવાર્ય છે. એ અર્થમાં નવલકથાના વિકાસમાં પણ આમ, બનતું આવ્યું છે ને છેક આજ સુધી અનેકવિધ રુપો સાથે વિકાસ પામતી રહી છે. અને આ અઢીસો વર્ષની વિકાસયાત્રા દરમિયાન મળેલ ગુજરાતી નવલકથાઓમાંથી ગૌરવપ્રદ એવી નોંધપાત્ર નવલકથાઓ કેટલી ? એ પ્રશ્ન તો છે જ.

નવલકથા એટલે ?

નવલકથાનું સ્વરુપ "નવલ" અને "કથા" એમ બે શબ્દ દ્વારા પ્રગટ્યું છે "નવલ" એ નવાને સંદર્ભ અને કથા એ વાર્તા સંદર્ભનું જોડે છે. આ બે શબ્દોના સંયોજનથી "નવલકથા" શબ્દની પ્રાપ્તિ થઈ છે "કથા" એ પોતાના સ્વરુપનો પરિચય કરાવે છે. પરંતુ તેમાં કશું કે નવું અન્ય કરતાં કશુંક નવું જ આલેખ થાય છે. ત્યારે એનું પૂર્ણ સ્વરુપ "નવલકથા" બને છે.

નવલકથામાં સર્જકની આત્મસ્ફુરણા, પોતીકાં કે અન્યનાં સંવેદનો, શૈલી નિરુપણ, ભાષા, સામાજિક નિરવલ, સર્જકની સામે થતી ઘટના કે ઘટનાઓ, સર્જકનું મનોગત વિશ્વ, સર્જક દ્રષ્ટિ, સર્જકની આજુ-બાજુનો પરિવેશ, અનુભવ વગેરે સર્જકની સામે હોય છે આ બધામાંથી તે કથાવસ્તુની, પાત્રોની, પરિવેશની વાતાવરણની રચના કરે છે. તેમાં મુખ્ય ગૌણ, સહાયક અને ક્યારેક ક્યારેક અવર-જવર કરતાં પાત્રો એ પાત્રોના સ્વભાવ, શૈલી-કરણી, બોલી, બાલીના લય-લહેકા, અભિનય વગેરેને કથા પ્રવાહમાં સામેલ કરે છે. તેની સાથે કથાવસ્તુ, ઘટના, પ્રસંગો, પરિવેશ, જીવંત વાતાવરણ, ઘટના સંદર્ભ વગેરેને ભાષા અને શૈલી દ્વારા પ્રગટ કરે છે પશ્ચિમના સાહિત્ય જગતમાં તો હવે સાહિત્યને વિવિધ સ્વરૂપોમાં વાંધવાનો રચાલ જ અપ્રસ્તુત લેખવા લાગ્યો છે. સાહિત્યને કોઈ સ્વરૂપનું વાંધન કહે છે સાહિત્ય પ્રકારો Literary Kinds Literary Geners - ની સંકલ્પના તો વિચાર વ્યવસ્થા માટે અને અન્યાસની સગવડ અર્થે કરીએ છીએ. તેમ સાહિત્ય સ્વરૂપોની સંકલ્પના પણ એ માટે જ કરીએ છીએ. સાહિત્યનાં સ્વરૂપોની તપાસ કરતાં :

- 1) નવલકથા કે ટૂંકી વાર્તા સાથે નાટ્યાવનુંધ જોવા મળે છે. ટ્રેછત કોમેડીનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ પ્રગટતું જોઈ શકાય છે.
- 2) કવિતામાં ગદ્ય તરાહો જોવા મળે છે, લય છૂટતો ગયો છે.
- 3) ટૂંકી વાર્તામાં કાવ્યાત્મક બાની, કાવ્યછટા અને લય-પ્રવાહ ધ્યાન ઝંચે છે. તો નિબંધનાં લક્ષણો કે ગદ્યના અન્ય સ્વરૂપોના લક્ષણો જોવા મળે છે.
- 4) નિબંધમાં પણ કાવ્યાત્મક બાનીનો નિર્દેશ થતો જોવા મળે છે.
- 5) નવલકથામાં પણ કાવ્યાત્મક બાની અને આત્મ-કથાત્મક નિવેદનો જોવા મર્યા છે આ સંદર્ભે હરીશ વટાવવાલાની બે નવલકથા : (1) કાવ્યાત્મક શૈલીમાં લખાયેલી નવલકથા : "ઓગલ્લી મીનાશનાં મૃગજલ" (1991) અને (2) આત્મકથાત્મક શૈલીમાં લખાયેલી "ડૂમો" (2000) નવલકથાઓ તપાસવા જેવી સ્ત્રી.

આમ સાહિત્યના જુદાં જુદાં સ્વરૂપોની ભેલસેલ કરી કૃતિ પ્રગટ કરે છે. પરિણામે સ્વરૂપોની જડ સીમાઓ તૂટી જાય છે આ સંજોગોમાં કોઈ એક સાહિત્ય સ્વરૂપને આગલી મૂકીને એનો પરિચય કરાવી શકાય તેમ નથી. રસાનુભાવ કરવા માટે જે તે સાહિત્ય સ્વરૂપને ઓઠલાવી શકાય એનું રસકીય વિભાજન કરી રસાનુભાવ કરતાં એની રચનારીતિમાં રસકીયતા શેમાં છે એની વિશિષ્ટતા શું છે ? એનો વિચાર કરવો જોઈએ.

આપણે ત્યાં નવલકથાનું શિલ્પ, એની સ્ટ્રક્ચરલ ડિઝાઇન કે શાસ્ત્ર રચાયું નથી. પશ્ચિમમાં પણ નવલકથાનું શાસ્ત્ર નક્કી થયું નથી. તેમ છતાં પણ તેના સ્વરૂપમાં સતત ફેરફારો થતાં, આવિષ્કાર થતાં નૂતન પરિમાણે પ્રગટતી રહી છે એ રીતે પણ તેનો વિકાસ થતો રહ્યો છે વૃહદ નવલકથાથી લઘુનવલ સુધી તેમાં વિકાસ થતો રહ્યો છે. વૃહદ નવલકથાથી લઘુનવલ સુધી તેમાં વિકાસ થતો રહ્યો છે. જેમ નાટકમાં રૂપક, એકાંકી, બહુઅંકી, ઓલ્સર્ડ નાટક, શ્રવ્ય નાટક સુધી વિકાસ થયો છે. તેમ નવલકથામાં પણ સ્વરૂપલક્ષ્યે ફેરફારો થતા રહ્યાં છે એ રીતે એક સ્વરૂપ તરીકે નવલકથાનો વિકાસ થતો રહ્યો છે.

નવલકથાના સ્વરૂપ વિશે વિચાર કરતાં એના વિકાસના ઇતિહાસમાં એટલું વધુ રૂપ વૈવિધ્ય અને તૈશિષ્ટ્યથી એની સૂદની છવી લોપાઈ ગઈ છે એ પણ નોંધ લેવા જેવી વાત છે.

પરંતુ નવલકથા દ્વારા સામાજિક વાસ્તવ, જીવનની ગતિવિધિ, પ્રક્રિયાઓ અને સામાજિક પરિવર્તનનો ઉદ્ઘાટિત કરી છે સામાજિક સંપ્રજ્ઞતા ધરાવતો નવલકથાનો સર્જક સમાજની કઠોર વાસ્તવિકતાની ભુમિકા રચી આપે છે એ દ્વારા સમાજનું વાસ્તવિક ચિત્ર એના ભાવક સામે રખડું થાય છે તો ક્યારેક જીવનની નકકર અને સઘન વાસ્તવિકતાના સ્થાને આભાસી વાસ્તવ પ્રગટતું પણ જોઈ શકાય છે આવું વાસ્તવ એ સર્જક કલ્પનાનું કે સર્જક નિર્મિત વાસ્તવ છે ક્યારેક એવું પણ બને છે કે નકકર વાસ્તવિકતા કરતા સર્જક કલ્પનાનું વાસ્તવ વાચકને વધારે પ્રભાવિત કરે છે એનું કારણ એ છે કે કથાવસ્તુમાં વિશ્વસનીયતા વાચકને સ્પર્શ છે, અનેતેમા તેને રસ પડે છે. પરંતુ ઉપર કહ્યું તેમ કથાની વિશ્વસનીયતા વાસ્તવ જગતની વિશ્વસનીયતાથી અમુક અંશે જુદી પડે છે વાસ્તવ જગતમાં આપણી વિવેક બુદ્ધિને જેની પ્રતીતિ થઈ ન હોય તેની શક્યતા પણ ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રમાણોથી સિદ્ધ થઈ શકે, પરંતુ કથામાં વાહ્ય ઇન્દ્રિયની આવી કોઈ મદદને અવકાશ નથી. અહીં તો નવલકથાના સર્જકે યોગ્ય સ્વર્ભે યોજીને વિશ્વાસ પ્રગટ કરવાનો છે. વાસ્તવ જગતમાં બની શકેલી ઘટના પણ યોગ્ય સંદર્ભો સાથે જો ન શકાય તો કથા પ્રતીતિજનક ન બની શકે. યીજી યાજુ, આ સંદર્ભને પ્રતાપે વાસ્તવ જગતમાં અશક્ય લાગતી ઘટના પણ પ્રતીતિજનક બની શકે ! એમ નવલકથાના વિષયવસ્તુ માટે વિચારી શકાય.

સ્વરૂપલક્ષિતા :

નવલકથાનું સર્જન કરનાર સર્જક સામ કલાની સમાનતા, કથાવસ્તુ, પાત્ર, પાત્ર નિરૂપણની શૈલી પાત્રોચિત સંવાદ, બોલીના કાઠું, સંવાદ, પરિવેશ, ઘટના કે ઘટનાઓ, લક્ષ્ય વગેરે હોય છે એને લેખક નાવક સામે કહી રીતે અને કંઠી રીતે મૂકે છે. એ પણ અસ્વાદ્ય રીતે એ એક મહત્વની વાત છે. નવલકથા સાથે સર્જક એને માણનાર માયકને મૂલ્વનાર વિવેચક એને વિશે ચર્ચાકરતા જે સિદ્ધાંતો રસતા ગયો. એ સિદ્ધાંતોમાં શુ નિહિત છે એધું પણ વિસ્તેષણ કરતાં એમાં ચર્ચાએલા મુદાઓને જાણવા-માણવાની થતી પ્રક્રિયા એનાં વિષયવસ્તુ અને કથાવસ્તુને તારવતાં અભિવ્યક્તિની છટાઓને માણી શકાય છે આ રીતે નવલકથાની ઐતિહાસિકતા, ઘટક વિષયક અને સૈદ્ધાંતિક એવાં ત્રિપરિમાણીય અભિગમથી પ્રવેશ કરતાં એની સમજ વિશદ અને પ્રમાણમૂત બને એ ધ્યાલથી અહીં મારા આ અભ્યાસનો ઉપક્રમ મને ઉચિત લાગ્યો છે.

'Novel' શબ્દ જર્મન શબ્દ Novellen શબ્દ પરથી આવ્યો છે. અને Novel એ એક સાહિત્યસ્વરૂપનું ઓલ્ખાવતી સંજ્ઞા છે. જે વત્તાનતમૂલક કથા - Narrative નું એક પેટાસ્વરૂપ છે. આમ, તો ધ્યાસ કરીને કથા-વાર્તા નવલકથામાં કથનાત્મક શૈલીનો ઉપયોગ થતો હોય છે તો અન્ય શૈલીઓનો ઉપયોગ ગૌણ ભૂમિકાએ થતો હોય છે.

આમ તો નવલકથાનો ઉદ્ભવ રોમાન્સથી થયો છે પછી તેમાં ઘણી વધી શૈલીઓ અને સ્વરૂપો મળ્યા લાગ્યા. જે રીતે મહાકાવ્યને ઘડવામાં વંતકથા, લોકકથા, પુરાકથા, તત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ધર્મ વગેરે એ મહત્વનો ભાગ મજવ્યો હતો. તેવી રીતે નવલકથામાં તત્કાલીન ઘણી વિદ્યાઓએ ભાગ મજવ્યો હતો. નગાધિરાજ નવલકથા "સરસ્વતીચંદ્ર" તેનું જીવંત ઉદાહરણ આપણી સામે છે જ. વિકટર હ્યુગોની નવલકથા "લામિઝરેબલ" માં ઇતિહાસ અને રાજકારણનો સમાસ વિપુલ માત્રામાં કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાચીનો તો શરુઆતથી જ ઇતિહાસનો અને પુરાણ કથાઓનો સમન્વય કરતા આવ્યા છે યુરોપિયન પ્રજાના આગમન સમયે જે પ્રજા ભારત આવી તે તેમના અનુભવોના ગ્રંથ પ્રગટ કરવા લાગ્યા. તેમાં પ્રવાસ નિબંધો, અનુભવકથાઓ, પ્રવાસક થાઓ, ધર્મ કથાઓ, ડાયરી, પત્રલેખન જેવી પ્રવૃત્તિનેવેગ મળ્યો. તે સમયે નવલકથા લખવાનો ધ્યાલ સાહિત્યસર્જકોમાં નહોતો. જેને કારણે નવલકથાનું કોઈ સ્વરૂપ વંધાયું નહોતું. પરંતુ ઘણા વધાનું મિશ્રણ નવલકથાના સર્જક કરતો થયો. જેને કારણે નવલકથાના સ્વરૂપની ચોકકસ સીમાઓ આકવી ખૂબ જ અઘરી પુરવાર થઈ. આવાં મિશ્રણો તથા નવલકથા સાથે સંકળાયેલી મનોરંજનાત્મક લાક્ષણિકતાઓને કારણે અને ઉત્તરતી કક્ષાનું સ્વરૂપ ગણવામાં આવ્યું. આ સંદર્ભે ડો. શિરીષ પંચાલે પણ ધ્યાન દોર્યું છે. "પ્રકાશકો, હપ્તાવાર નવલકથા પ્રગટ કરનારા સંપાદકો અને અનેક પ્રકારની રુચિ ધરાવનારા વાચકો, આ વધાં એ તિરિત જેવા સ્વરૂપ પ્રત્યે જે આદરથી જોયું તે આદરથી નવલકથા પ્રત્યે જોયું નહીં. વહી નવલકથાકારોએ પણ પોતાના સર્જનને ગંભીરતાથી ઓલ્ખાવ્યું ન હતું."1 નવલકથાના લેખકોએ જ પોતે સંસ્મરણોના લેખક કોઈ નીતિવાદી પ્રજાનું મનોરંજન કરનાર તરીકે પોતાને ઓલ્ખાવ્યા. તો વિવેચકોએ પણ આ સ્વરૂપને અશુદ્ધ સાહિત્ય સ્વરૂપ તરીકે ઓલ્ખાવ્યું. તો કેટલાક સાહિત્યસર્જકો સાહિત્ય સ્વરૂપ તરીકે ઓલ્ખાવ્યું. તો કેટલાક સાહિત્યસર્જકોએ આ સ્વરૂપને શુદ્ધ બનાવવા પ્રયત્ન પણ કર્યા છે. જયારે આમ બને ત્યારે જે તે સ્વરૂપની ઓલ્ખ કરાવવી એ ઘણું અઘરું થઈ પડે છે.

"સરસ્વતીચંદ્ર" તેનું જીવંત ઉદાહરણ આપણી સામે છે જ. વિકટર હ્યુગોની નવલકથા "લામિઝરેબલ" માં ઇતિહાસ અને રાજકારણનો સમાસ વિપુલ માત્રામાં કરવામાં આવ્યો છે પ્રાચીનો તો શરુઆતથી જ ઇતિહાસનો અને પુરાણ કથાઓના સમન્વય કરતા આવ્યા છે. યુરોપિયન પ્રજાના આગમન સમયે જે પ્રજા ભારત આવી તે તેમના અનુભવોના ગ્રંથ પ્રગટ કરવા લાગ્યા. તેમાં પ્રવાસ નિબંધો, અનુભવકથાઓ, પ્રવાસ કથાઓ, ધર્મ કથાઓ, ડાયરી, પત્રલેખન જેવી પ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો. તે સમયે નવલકથા લખવાનો ધ્યાલ સાહિત્યસર્જકોમાં નહોતો. જેને કારણે નવલકથાનું કોઈ સ્વરૂપ વંધાયું નહોતું. પરંતુ ઘણા વધાનું મિશ્રણ નવલકથાના સર્જક કરતો થયો. જેને કારણે નવલકથાના સ્વરૂપની ચોકકસ સીમાઓ આકવી ખૂબ જ અઘરી પુરવાર થઈ. આવાં મિશ્રણો તથા નવલકથા સાથે સંકળાયેલી મનોરંજનાત્મક લાક્ષણિકતાઓને કારણે અને ઉત્તરતી કક્ષાનું સ્વરૂપ ગણવામાં આવ્યું આ સંદર્ભે ડો. શિરીષ પંચાલે પણ ધ્યાન દોર્યું છે. "પ્રકાશકો, હપ્તાવાર નવલકથા પ્રગટ કરનારા સંપાદકો અને અનેક પ્રકારની રુચિ ધરાવનારા વાચકો, આ વધાં એ તિરિત જેવા સ્વરૂપ પ્રત્યે જે આદરથી જોયું તે આદરથી નવલકથા પ્રત્યે જોયું નહીં. વહી નવલકથાકારોએ પણ પોતાના સર્જનને ગંભીરતાથી ઓલ્ખાવ્યું ન હતું."1 નવલકથાના લેખકોએ જ પોતે સંસ્મરણોના લેખક કોઈ નીતિવાદી પ્રજાનું મનોરંજન કરનાર તરીકે પોતાને ઓલ્ખાવ્યા. તો વિવેચકોએ પણ આ

સ્વરૂપને અશુદ્ધ સાહિત્ય સ્વરૂપ તરીકે ઓઢાંચાવ્યું. તો કેટલાક સાહિત્યસર્જકોએ આ સ્વરૂપને શુદ્ધ બનાવવા પ્રયત્ન કર્યા છે. જ્યારે આમ બને ત્યારે જ તે સ્વરૂપની ઓઢાંચ કરાવવી એ ઘણું અઘરું પડે છે.

નવલકથાની સામે એક માનવ સમૂહ છે, તો જદાં જુદાં ચરિત્રો છે. એમાના કેટલાક પાત્રો તો પોતીકી કૃતિકમુદ્દ ઉપસાવનારાં પણ છે તો મહાકાવ્ય અને ટ્રેજડીમાં જોવા મળતાં કેટલાક નવલકથાસ્વરૂપે અપનાવી શકેલાં. નવલકથાનું એક ઘટકતત્ત્વ તે વાર્તા. ઘડી એમાય ભારતીય કથાઓમાં જંવી રીતે દુનિયાના ઘણાં દેશોએ પોતાના સ્થાનિક રંગ પૂર્યાં હતાં. એવી જ રીતે પશ્ચિમમાંથી પ્રસરેલા આ સ્વરૂપમાં સૌએ પોતપોતાના સ્થાનિક રંગ પૂર્યાં. એ રીતે વાર્તા તત્ત્વને વાર્તા રસ જાઢાવતી નવલકથામાં સ્થાન મળ્યું.

નવલકથા સ્વરૂપને ડો. શિરીષ પંચાલ "વર્ણસંકટ" શબ્દથી ઓઢાંચાવતાંક હે છે : "છેલ્લાં ઘસો-અઢીસો વર્ષ જૂનું આ સ્વરૂપ ત્યારે પણ લોકપ્રિય હતું અને આજે પણ લોકપ્રિય છે. આ વર્ણસંકટ બની ઘેટેલા સ્વરૂપને ઘડવામાં પ્રાચીન-મધ્યકાલીન કથનાત્મક પરંપરાઓનો મહત્વપૂર્ણ ફાલો છે."૨

નવલકથામાં વાસ્તવ :

નવલકથાની શરુઆત થયા પછી તે સ્વરૂપ લોકપ્રિય રહ્યું છે નવલકથામાં "કથા" મુખ્ય સ્થાન હોવાથી તેને કથન પ્રધાન સ્વરૂપ તરીકે પણ ઓઢાંચાય છે. નવલકથા એની શરુઆતથી જ વાસ્તવિક અને કલ્પના સાથે તકઢાંચેલી છે. બાબુ દાવલપુરા તો એમ કહે છે કે : "આ બંને તત્ત્વો સાથે (નવલકથા) લોહીનો સંબંધ ધરાવે છે."૩ નવલકથાની પૂર્વે કથાસ્વરૂપ રંજનકથા-Romance-માં વાસ્તવનો સ્પર્શ નહિવત્ હતો. એમાંથી ઉદભવેલ કથા પ્રવાહ-નવલકથા સ્વરૂપ એની શરુઆતથી જ વાસ્તવદર્શી રહી છે. એની સામે સમગ્ર જગતની ક્રિયા-પ્રક્રિયા, પ્રતિક્રિયા છે. જગતનું દર્શન છે, ઘટનાઓ છે. જેને કારણે એ સ્વરૂપ સતત ચેતનવતુ રહ્યું છે. આ સંદર્ભે હેન્રી જેમ્સને દર્શાવે છે : "The air or reality is the supreme virtue of a novel, the merit on which all its other merits helplessly and submissively depend. If it be not there, they are all as nothing"૪ હેન્રી જેમ્સનો નવલકથામાં વાસ્તવલક્ષિતા માટેનો આ આગ્રહ ઓટો પણ નથી. વાસ્તવ જ નવલકથાનો પ્રાણ છે વાસ્તવની સાથે-સાથે સર્જક કલ્પના અને સર્જક સંવેદન નવલકથાને મદદ કરે છે આ સર્જક કલ્પનાની અભિવ્યક્તિ પ્રતીયમાન ભાષાના માધ્યમથી વ્યક્ત થાય છે આ સંવેદના સર્જકના ખીતરી સ્તરની હોઈ. એમાં બાહ્ય જગતની તથ્યમૂલક વાસ્તવિકતાની નિરુપણને અવકાશ માગ્યે જ મળે છે.

નવલકથા અને નાટકનું વાસ્તવ :

નાટક અને નવલકથા આ બે સ્વરૂપો એવાં છે કે જે કાવ્યની જેમ વાસ્તવનું નિતરોધાન કરવાની ક્ષમતા ધરાવતાં નથી. નાટકમાં વાસ્તવિક જીવનનો સ્વીકાર કરીને આખાસી સૃષ્ટિને દર્શક સામે રજૂ કરવાની હોય છે આ રજૂ થયેલી આખાસી સૃષ્ટિએ દર્શકો પણ તેનો સ્વીકાર કરતા હોય છે. આથી વાસ્તવિકતા સ્વભાવિકતા અને એની વિશ્વસનીયતાનાં, વ્યાવહારિકતાની એમાં અપેક્ષા રહેતી નથી નાટકમાં આખાસી સૃષ્ટિ સ્વઢી કરવામાં લેખક, ચિત્રદર્શક, અભિનેતા, વૃંદ, ચિત્રકાર, સંગીતકાર, વેશભૂષા વિશારદ, સંનિવેશ નિયોજક ઘમેરેના સહકારથી નિર્માણ થાય છે. તેસર્જનાત્મક છે, પરંતુ શુદ્ધ સાહિત્યિક નથી. એમાં રજૂ થતાં પાત્રોના જીવનની વાસ્તવિકતા સાચી નથી પણ આખાસી છે." જ્યારે નવલકથામાં માનવજીવન અને તેની આસપાસના ખીતિક જગતના, સમાજના અને વ્યક્તિના વાસ્તવને તે અન્ય કોઈ સાહિત્યસ્વરૂપ કરતાં નિકટતાથી અનેકવિધ રચનાપ્રયુક્તિ દ્વારા તેની વાસ્તવિકતાની સૌથી નજીક હોય તેવું કલ્પનોત્થ રૂપ સર્જવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. માનવજીવનની બાહ્ય-ખીતરી સંવેદનાઓનું અનેક સ્તરીય આલેખ ન કરી આકાબઢ કરવાની ક્ષમતા-અવકાશ નવલકથામાં છે. વિશેષતા તો વૃહદ નવલકથામાં જે સંવેદનાત્મક ઉર્મિકાવ્ય કે નાટ્ય સ્વરૂપમાં નથી.

વસ્તુલક્ષી તથ્ય કે સામાજિક ? વાસ્તવ માટે આ રીતે પણ વિચારી શકાય.

સર્જકમનનું વાસ્તવ :

સર્જકમનનું વાસ્તવ એ આંતર વાસ્તવ છે. જ્યારે વસ્તુલક્ષી વાસ્તવ, તથ્ય વાસ્તવ અને સામાજિક વાસ્તવ એ બાહ્ય વાસ્તવ છે નવલકથાના કેટલાક સર્જકો બાહ્ય વાસ્તવમાં તો કેટલાક સર્જકો આંતર વાસ્તવમાં, તો કેટલાક સર્જકો બંને વાસ્તવમાં રહીને નવલકથાનું પોત તૈયાર કરે છે.

જીવન અને જગતનું વાસ્તવ :

નવલકથામાં જીવન અને જગતની બાહ્ય વાસ્તવિકતાનો આચિત્યપૂર્વક વિનિયાગ કરીને સ્થલ-કાલના વોકલસ પરિમાણ ઉપસાધી શકાય છે. તો આંતર વાસ્તવ સર્જકનું ચૈતસિક વાસ્તવના પરિમાણની અભિવ્યક્તિમાં જ સર્જક રત રહે છે. આ કારણ અનેક પરિમાણીય વાસ્તવ સર્જની કૃતિમાંથી પ્રગટે છે.

પાત્રનું અંતરંગ વાસ્તવ :

કૃતિગત પરિવેશ રચવામાં અને વિવિધ પ્રકારનાં પાત્રોના વહારના વ્યક્તિત્વને યથાર્થ રીતે ઉપસાધવામાં પણ બહિર્ગત વાસ્તવનો વિનિયોગ કરી પાત્રને ભાવક સામે મૂકવામાં લેખક સફલ થાય છે. પરંતુ વિશેષ સફલતા તો પાત્રના અંતરંગ વાસ્તવને, પાત્રગત સંવેદનાને અભિવ્યક્ત કરે ત્યારે લેખકને યધુ સફલતા મળે છે. અને સર્જનનો આનંદ મળે તે વિશેષ પરંતુ કેટલાક નવલકા સર્જક નવલકથામાં ફોટોગ્રાફિક ચિત્રણ-અવાસ્તવિક-કરીને સંતોષ માને છે. આવો સર્જકોને કલાનો ધ્યાલ અથવા નવલકથાના સ્વરૂપનો ધૂંધળો ધ્યાલ હોય છે. આવી કૃતિ ભાવચિત્તને રાજી કરતી નથી. સર્જક જયારે જીવનના ઉપાદાન - Material of Life -ને જ જીવનનું સાચું રૂપ સમજી વેસે ત્યારે આવું પરિણામ આવે છે. પરંતુ જયારે સર્જક વાસ્તવને કલાગત વાસ્તવમાં આલેખે છે ત્યારે કૃતિ કલાકૃતિ બને છે. સાહિત્યના સર્જક-નવલકથાના સર્જકે તો આંતર-બહિર વાસ્તવને કલાગત વાસ્તવમાં ધુપાયેલી સત્યતાને-સત્યમૂલક વાસ્તવિકતાને ઓઢાંચી તેનું કલામાં રૂપાંતર કરી મૂલ વાસ્તવને પ્રગટાવવાનું છે.

અનુભૂતિજન્ય વાસ્તવ :

વાસ્તવને વિશેષ આસ્વદ્ય બનાવવા માટે લેખક તેની અતીતીની સ્મૃતિઓ, ભવિષ્યની આશા, આશા, આકાંક્ષા, આશંકા, તૃષ્ણા, ઝંખના વગેરે અનુભૂતિઓ પણ વર્તમાન ક્ષણ સાથે સંલગ્ન કરીને સામાજિક કે ભૌતિક બહિર્વાસ્તવ ઉપરાંત વૈયક્તિક મનોવાસ્તવને પણ વિવિધ રચના-રીતિઓ દ્વારા કથાસ્વરૂપ આપવા પ્રયત્ન કરે છે. કથાસ્વરૂપ સ્થલ અને સમયના વિસ્તૃત પરિમાણ ધરાવતું હોવાથી એમાં કયારેક અપ્રસ્તુત ઘટનાઓ, કથા ઘટકો, ઉપકરણો, સમસ્યાગત ચિંતન, પ્રાકૃતિક, સામાજિક યા માનસિક પરિવેશગત વિગત બહુલ "વર્ણનો" કથારસની જમાવટ માટે અથવા તોવાસ્તવનો અભ્યાસ રચવા માટે પ્રચુર માત્રામાં સ્થાન પામે છે. નવલકથાનો પટ મોટો છે. જેને કારણે સર્જનસમયાવધિ પણ મોટી છે. એટલે એને સ્થલ સમયના ચુસ્ત બંધનો નડતાં નથી. નાટકની જેમ એને કલામાં રૂપાંતર કરવાનું એને માટે અનિવાર્ય નથી. કલામાં રૂપાંતર કરવાનું એને માટે અનિવાર્ય નથી. દ્રશ્યાત્મક રૂપમાં જેને સ્પર્શી ન શકાય એવા અંશો જે વાસ્તવિકતાની નજીક છે તેને સર્જક વર્ણન કથનમાં આવરી લે છે. અથવા તે લેઈ શકે છે. જેને કારણે અનેક સ્તરીય વાસ્તવનું આકલન અને આ લેખન માં શક્ય બને છે. પ્રસંગ-સ્થલ, પરિવેશની વિગતો કે હકીકત કથન દ્વારા નિશ્ચિત પરિમાણ નવલકથામાં સહેલાઈથી આલેખી શકાય છે ચરિત્રગત વ્યક્તિત્વની સૂક્ષ્મ રેખાઓ પણ અંકિત કરી શકાય છે. તો મુદ્ગલ જેવી તરલ ચૈતસિક અનુભૂતિને પણ ભાષા દ્વારા વાસ્તવને અભિવ્યક્ત કરી શકાય છે આ વધુ શક્ય એટલે બને છે કે નવલકથા પાસેક થાનાત્મક લાક્ષણિક શક્તિ અને મર્યાદા બને છે.

સામાજિક વાસ્તવ :

કયારેક તો એવું બને છે લેખક કથાગત જીવન સામગ્રી કવચિત્ વાસ્તવવાદ કે નિસગવાદને નામે એટલી હદ આલેખન કરે છે કે નવલકથા એક "આકાર ગ્રંથ" જેવી બૃહન્નવલ બની રહે છે આપણા પૂર્વસૂરી નવલકથા સર્જક આ મઘ સ્થાનને ઓઢંગે શકયા નથી. આ મઘ સ્થાનોથી વચવા જાગ્રત સાહિત્ય સર્જક વાસ્તવને લક્ષી બાહ્ય-સામાજિક ઘટનાઓ, કથારસને પોષતી ઉપકથાઓ, કોતુક વૃત્તિને પોષતી, રહસ્યગર્ભ કથા પ્રપંચની કરામતો, રીતિઓ, ચિંતનદર્શનની આગતુક ચર્ચા ચર્વણાઓ તથા પાત્રોની બહુલતાનો વિવેકપૂર્વક પહિાર કરી, નવલકથાને પ્રમાણસર કરે છે. જેમ સોનાની અશુદ્ધિઓ જે રીતે દૂર કરવામાં આવે છે તે રીતને સર્જક જો અનુસરે, એનો ધ્યાલ રાખેતો ઉપાદાનગત અશુદ્ધ સામગ્રીને દૂર કરી માઢીચાઢીને પુરુષાર્થથી પરિશુદ્ધ કરી ભાષા સંવિધાન દ્વારા તેને કલા સંસ્કાર આપી શકે છે. આ વલણ અનુવાસ્તવવાદી સર્જકોએ કેઢવ્યું છે તેના ફલ સ્વરૂપ ડર્મિગત સંબંધો ધરાવતી ડર્મિનવલ કે સંવેદનાત્મક નવલકથાઓ લઘુ પરિમાણીય કૃતિઓ સારી સંખ્યામાં મળવા લાગે છે.

વાસ્તવનું કલ્પામાં રૂપાંતર :

નવલકથાનો સર્જક જ્યારે સામાજિક કે વૈતસિક વાસ્તવનું આલેખન કરે છે ત્યારે અંધ વાસ્તવનું કલ્પામાં રૂપાંતર કરવાનો સ્વાભાવિક જરૂર રાખવો જોઈએ. આ અપેક્ષા તો સરી જ, આ સંદર્ભે આપણી સામે ગોવિંદનરામ ત્રિપાઠીની "સરસ્વતીચંદ્ર", કનૈયાલાલ મુનશીની "પૃથિવિ વલ્લભ", પન્નાલાલ પટેલની "મહંતા જીવ", "માનવીની મર્યાદા" કે કવિચંદ મેઘાણીની "વેવિશાલ", "દર્શક" ની ઝંર તો પીઠા છે, જાણી જાણી, "પરિમાણ" વગેરે મુનિલાલ નીડયાની "લુલુડી ધરતી", કૃષ્ણ પટેલની "ભવસાગર", પીતાંબર પટેલની "ધરતીનાં અની", ચંદ્રકાંત શર્માની "આકાર", રઘુવીર ચૌધરીની "અમૃતા", રાવજી પટેલની "હંડા", મોહમ્મદ માંકડની "ધુમ્મસ", પિનાકિન દવેની "વિશ્વજિત", સરોજ પાટકની "નાઈટ મેર", મધુરાયની "કામિની", ધીરુબહેન પટેલની "શીમળાનાં ફૂલ", સુરેશ જોષીની "વિદુલા", વિનેશ અંતાણીની "પ્રિયજન", વર્ષા અડાલજાની "અણસાર", "માંઠ છૂટયાની વેળા", મનવંતીકુમાર શર્માની "ઊર્ધ્વમુલ" જોસેફ મેકવાનની "આંગળિયાત", અશોકપુરી ગોસ્વામીની "કવો", ધ્રુવ મટ્ટની "સમુદ્રાન્તિકે", હરીશ ચટ્ટાવવાળાની "હૂમો", મોહન પરમારની "ઢાયાપસાની વાડી", દલપત ચૌહાણની "ગીધ", "હિમાશીશેલતની "આઠમો રંગ" વગેરે નવલકથાઓએ વિવેચકોનું ધ્યાન દોર્યું છે. એવુંય બને છે કે, ઉત્તમ કૃતિ આપનાર સર્જકની અન્ય કૃતિઓ તપાસતાં ન બઢી પણ જોવા મળે ! તેની ઉત્તમ કૃતિની તુલનાએ અન્ય કૃતિઓ વિકાસોન્મુખ ન પણ રહી હોય ! એમાં સર્જકકર્મની ઉણપ પણ જણાય છે આમ કેમ બનતું હશે ? તેનાં પરિબલોની તપાસ કરવી જોઈએ. સાહિત્યના સર્જકે તો કૃતિસ્વરૂપ પરત્વે અને માધ્યમ પરત્વે કલ્પાગત સંમાનતા કંઢવવી પડે તો જ સર્જક સ્વનુકરણથી જાય અને કશુંક નવું સિદ્ધ કરી શકે.

આમ, વાસ્તવનું જ્યારે કલ્પામાં રૂપાંતર થાય છે ત્યારે કૃતિ સંઘેડા ઉત્તર, સરસ અને સંતર્પક બને છે અને તે ભાવકપ્રિય બને છે.

Dr. H.V. Chaudhari

Associate Professor,

Smt.B.V.Dhanak Art's, Commerce, Science & Management College,

Bagasara Ta.Bagasara, Dist.Amreli (Gujarati).

**BOOK
PUBLISH**
@
U.S.A.
THESIS
DISSERTATION
PROJECTS
CONVERT
INTO
BOOK

Contact Us

LBP Publication

258/34, Raviwar Peth, Solapur.

Email: ayisrj2011@gmail.com,
apiguide2014@gmail.com

Ph.: 0217-2372010 / +91-9595359435

Web : <http://www.lbp.world>

ज्ञान मूलक वैदिक साहित्य एवं सामाजिक परम्परा

Dr. R. C. Fichadiya

**Associate Professor, H.O.D. Sanskrit ,
Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara.**

सामाजिक जीवन का वास्तविक ज्ञान मूलक वेदों एवं वैदिक साहित्य से होता है। वेद भारतीय संस्कृति की आत्मा हैं। वेद भारतीय संस्कृति के मूल स्रोत हैं। ये मानव समाज के लिए प्रकाश स्तम्भ हैं। वेदों के अनुशीलन से ज्ञात होता है कि समाज मनुष्यकृत न होकर दैवीय संस्था है। समाज भौगोलिक बन्धनों से पूर्णतः मुक्त है अर्थात् समाज की कोई भौगोलिक सीमा नहीं होती है। समाज का सम्बन्ध न तो देश से है और न ही काल से है। वैदिक चिन्तन के अनुसार समाज का सम्बन्ध मानव मात्र से है। जैसे ही मानव की सृष्टि हुई, वैसे ही समाज की सृष्टि हुई। मानव का जीवन समाज से ही प्रारम्भ होता है और उसका अन्त भी समाज में ही होता है। ऋग्वेद, यजुर्वेद व अथर्ववेद में समस्त ब्रह्माण्ड को ही महामानव की सजा दी है। विराट् पुरुष का वर्णन करते हुए कहा है—

चन्द्रसा मनसो जातः चक्षोः सूर्या अजायत ।
मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद् वायुरजायत ॥
नाभ्या आसीदन्तश्चिं शीर्ष्णां द्यौः समवर्तत ।
पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोतातः ॥ १

अर्थात् सूर्य उसका नेत्र है, चन्द्रमा उसका मन है, अग्नि उसका मुख है, वायु उसका प्राण है, अन्तरिक्ष उसकी नाभि है, द्युलोक उसका सिर है, पृथ्वी उसका पैर है, दिशाएँ उसका कान हैं। समाज का निर्माण इसी महामानव ब्रह्मा से हुआ है। समाज के निर्माण करने के लिए संचटक गुणों की आवश्यकता होती है। विशिष्ट गुणों के बिना समाज का निर्माण नहीं हो सकता। ज्ञान, रक्षणशक्ति प्रजा के भरण-पोषण की सामर्थ्य, श्रमशक्ति और एकता की भावना। ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र इन समाज के चारों वर्ण इन चारों गुणों के प्रतीक थे। ब्राह्मण ज्ञान का प्रतीक, राजन्य (क्षत्रिय) रक्षण शक्ति, वैश्य प्रजा पालन और शूद्र श्रम शक्ति हैं। इन चारों में परस्पर एकता की भावना होना आवश्यक है।

वेदों के अनुसार आदर्श समाज वह है जिसमें कार्य विभाजन की योजना के अनुसार समाज का संगठन होता था। कार्य विभाजन की प्रणाली होने पर भी उसमें मौलिक एकता की आवश्यकता होती थी। इस प्रकार वैदिक समाज में ये पांच गुण होते थे। अविकृत रूप में इन पांच गुणों के मौजूद होने पर ही वह आदर्श समाज कहलाता था। जिस समाज में इन गुणों के आधार पर कार्य विभाजन होता है, सभी वर्ग, सभी व्यक्तियों का समान रूप से कल्याण होता है उसी समाज का सर्वोदय होता है। आदर्श समाज के लिए समाज के सदस्यों का एक लक्ष्य होना आवश्यक है। यजुर्वेद में इस तथ्य को बताया है—

लोक पृण, छिद्र पृण । 2

लोक कल्याण को सर्वप्रथम रखो और जनहित में बाधक तत्व को या छिद्र को दूर करो। महाभारत में आदर्श समाज के लिए कहा है -

प्रत्यक्षं सुखभूयिष्ठम् आत्मसाक्षिकमच्छलम् ।
सर्वलोकाहितं धर्मं क्षत्रियेषु प्रतिष्ठितम् ।। 3

अर्थात् सुख और शान्ति का पूर्ण अस्तित्व, छल वापट का अभाव, सारे समाज का हित और कल्याण समाज का लक्ष्य होना चाहिए। शुकनीति में समाज के लक्ष्य के विषय में लिखा है -

सर्वोपजीवकं लोकस्थितिकृद् नीतिशास्त्रकम् ।
धर्मार्थकाममूलं हि स्मृतं मोक्षप्रदं यतः ।। 4

अर्थात् सभी लोगों का हित करना और समाज को सुरक्षित रखना एवं पुरुषार्थ चतुष्टय (धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष) की प्राप्ति समाज का लक्ष्य है। पुरुषार्थ चतुष्टय में चार तत्व हैं- धर्म (कर्तव्यपालन), अर्थ (धान और वैभव की उपलब्धि), काम (सभी कामनाओं की तृप्ति) और मोक्ष (निर्वाण की प्राप्ति)। इस पुरुषार्थ चतुष्टय की प्राप्ति के लिए समाज में शान्ति की व्यवस्था, सुख-सुविधाओं की प्रचुरता तथा विघ्नों का शमन करना। जिस प्रकार से मकान, शरीर, मोटर साइकिल, घड़ी आदि की संरचना होती है, उसी प्रकार से समाज की भी संरचना होती है। समाज की संरचना में अनेक लघु व दीर्घ इकाइयाँ होती हैं, यथा-परिवार, संयुक्त परिवार, वंश समूह, द्वैतीयक समूह, संस्थाएँ, मूल्य व प्रस्थितियों आदि। सामाजिक संरचना की विभिन्न इकाइयाँ परस्पर एक-दूसरे से संबद्ध, परस्पर निर्भर व अर्थपूर्ण ढंग से जुड़ी होती हैं। अतः इन इकाइयाँ में परस्पर प्रकार्यात्मक एकता होती है। इस प्रकार समाज की व्यवस्था, संगठन, निरंतरता, संतुलन व विकास आदि संरचना की निर्मायक इकाइयाँ के प्रकार्यों पर निर्भर करते हैं। यदि इकाइयाँ प्रकार्य संपन्न नहीं करे तो समाज असंतुलित व अव्यवस्थित होकर नष्ट हो जाता है। इस प्रकार समाज निर्माण के आवश्यक सिद्धान्त की स्थापना का श्रेय वेदों को है।

वैज्ञानिक तथ्यात्मक ज्ञान जब समाज के दैनिक सामाजिक जीवन में परम्परा या रीति रिवाज के रूप में समाहित हो जाते हैं तो वही संस्कृति बन जाती है। भारतीय संस्कृति वेदों की अजर अमर पावन ऋचाओं से सम्पन्न वैदिक ऋषियों के तपोबल, मनन, आध्यात्मिक संवेदनाओं और वैज्ञानिकता से ओत-प्रोत है। यह भारतीय मनीषियों के गम्भीर एवं गहन दृष्टि का परिचायक है।

वर्ण व्यवस्था - ऋग्वेद में सर्वप्रथम वर्ण व्यवस्था का उल्लेख हुआ है।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् ब्राह्मणं राजान्यं कृतम् ।
उरु तदस्य यद् वैश्यः पदमन्यं शूद्रोऽजायत् ।। 5

यजुर्वेद में कहा है -

ब्रह्मणे ब्राह्मणं क्षत्राय राजन्यं मरुद्भ्यो वैश्यं तपसे शूद्रम् ।। 6

ब्राह्मण का कर्तव्य है ब्रह्मण, ज्ञान, शिक्षा और धर्म विषयक समस्त कार्य, क्षत्रिय का कर्तव्य है क्षत्र, राष्ट्र और देश की सुरक्षा, वैश्य का कर्तव्य है मरुत देवों के समान व्यापार करना, धन का आदान - प्रदान करना। वर्ण व्यवस्था के रूप में चारों वर्णों का स्पष्ट उल्लेख सर्वप्रथम शतपथ ब्राह्मण में मिलता है। शतपथ ब्राह्मण में लिखा है - चार वर्ण है ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र।

चत्वारो वैः वर्णाः । ब्रह्मणो राजन्यो वैश्यः शूद्रः ।। 7

वेदों में ब्राह्मण के लिए विप्र शब्द का प्रयोग हुआ है। विप्र शब्द का अर्थ है – विप्र ज्ञान, बुद्धि, र अ युक्त। इस प्रकार विप्र का अर्थ है ज्ञानी। चारों वेदों में ब्राह्मण के कर्तव्यों का वर्णन मिलता है। ऋग्वेद में कहा गया है— ब्राह्मण सत्यवादी हो और सत्य का आचरण करे। यह सत्य, अहिंसा आदि व्रतों का पालन करे, नियमित यज्ञ करे। ब्राह्मण की वाणी में ओजस्वितता और तेज होता है। इसलिए वह अग्निजिह्वा है। क्षत्रिय के गुण—कर्मा का वर्णन हमें चारों वेदों में मिलता है। ऋग्वेद में कहा गया है— क्षत्रिय सूर्यवत् तेजस्वी हो। क्षत्रिय से प्रजा संरक्षण की कामना की गई है।

क्षत्रियमान् अब आदित्यान् याचिषामहे ।४

यजुर्वेद में कहा है – क्षत्रिय शूरीर हो, धनुर्विद्या से पारंगत हो, दूर तक लक्ष्य भेदन करने वाला हो और उसमें क्षात्र शक्ति हो ।९

राजन्य शूर : इषव्योऽतिव्याधी महास्थो जायताम् जिष्णू र्धेष्टाः ।१०

अथर्ववेद क्षत्रिय के लिए राष्ट्र की रक्षा करने का निर्देश दिया है। तथा राष्ट्र गुपित क्षत्रियस्य ।११ क्षत्रिय आन्तरिक विवादों को शान्त करे प्रजा की अभीष्ट पूर्ति करे, राष्ट्र की रक्षा करे। वेदों राष्ट्र की उन्नति एव समृद्धि के लिए ब्राह्मण और क्षत्रिय दोनों को साथ चलने का आदेश दिया है।

यत्र ब्रह्म च क्षत्रं च सम्यज्जघौ चरतः सह ।
तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेयं यत्र देवाः सहाग्निना ।।१२

ऋग्वेद में वैश्य के विषय में कहा है कि वैश्य राष्ट्र की अर्थव्यवस्था को संभालता है। दान – पुण्य वाणिज्य, व्यापार आदि का कार्य वैश्य करते थे। यजुर्वेद में वैश्य को समाज के पालन पोषण का उत्तरदायित्व दिया है। शूद्र को वेदों में समाजरूपी शरीर का आधार बताया है। शूद्र के लिए शिल्प, सेवा कार्य और श्रमसाध्य कार्य कर्तव्य रूप में बताए हैं। ऋग्वेद, यजुर्वेद, अथर्ववेद में शूद्र को विराट पुरुष का पैर कहा है। शूद्रों को वेदों में वेदाध्ययन का अधिकार दिया है। शूद्रों को राजा के निर्वाचकों से भी स्थान दिया है। वैदिक काल में चारों वर्ण परस्पर अपने – अपने कर्मा को करते हुए समाज की उन्नति में सहयोगी थे। वेदों में वर्णित वर्णव्यवस्था वृत्तिमूलक है, जातिमूलक नहीं। ब्राह्मण को मुख कहने का अर्थ है कि वह मुख का कार्य करता है। ये कार्य हैं— ज्ञान का प्रसार धार्मिक क्रिया कलाप, शास्त्रार्थ आदि। इसी प्रकार क्षत्रिय या राजन्य को बाहु कहने का अभिप्राय है – पराक्रमी कार्य, रक्षण कार्य और अस्त्र-शस्त्र से संबद्ध कार्य। वैश्य को मध्य भाग या उदर कहने का अर्थ है – उदर के समान धन-संग्रह करना और उसका यथोचित उपयोग। इसमें व्यापार और वाणिज्य से संबद्ध समस्त विषयों का समावेश होता है। समाज की अर्थव्यवस्था का संचालक और नियन्त्रक वैश्य ही है। शूद्र के पाद होने का अभिप्राय है— जिस प्रकार पैर गमन-आगमन का साधन है, शरीर का भार ढोते हुए उसे क्रियाशील बनाता है, उसी श्रम से संबद्ध समस्त कार्यों को सम्पन्न करके समाज को गतिशील, क्रियाशील और विकासशील बनाना।

मनु महाभारत, गीता आदि में निर्देश है कि वर्णों की व्यवस्था गुण और कर्म के आधार पर की गयी है। गीता में श्रीकृष्ण ने कहा है कि –

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्म विभागशः ।१४

अर्थात् गुण और कर्म के आधार पर ही चातुर्वर्ण्य की सृष्टि की है। इसी गुण और कर्म जनित वर्ण व्यवस्था के लिए गीता में श्रीकृष्ण ने पुनः कहा है –

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शुद्राणां च परन्तप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥15

अर्थात् स्वभाविक गुणों के आधार पर ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शुद्रों के कर्तव्यों का निर्धारण किया जाता है।

शिक्षा का मूल उद्देश्य शिक्षार्थी के शारीरिक, मानसिक और आध्यात्मिक शक्तियों का विकास करना है।

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्त मेधाविन ब्रह्मर्चापण्णम् । 16

विद्या एक अमूल्य निधि है इसलिए यास्क ने निरुद्धत में विद्या को प्राप्त करने वाले व्यक्ति की पात्रता बताई है कि यह विद्या योग्य, जिज्ञासु, संयमी, अप्रमादी, मेधावी, गुरुभवत होना चाहिए।

संस्कार

हमारा प्रत्येक कार्य संस्कार से आरंभ होता था। ऋषि मुनियों ने मानव जीवन को पवित्र एवं मर्यादित बनाने के लिए संस्कारों का आविष्कार किया। इन संस्कारों का धार्मिक ही नहीं वैज्ञानिक दृष्टि से विशेष महत्व है। संस्कार का अर्थ है शुद्धीकरण। संस्कृत वाङ्मय में बताया है कि संस्कारों से गर्भ और बीज के दोषादि की शुद्धि होती है। मनुष्य दो प्रकार से योग्य बनता है, पूर्व कर्म के दोषों को दूर करके और नए गुणों के जन्म लेने से। ये संस्कार मानव को इसी जीवन में पवित्र नहीं करता परन्तु उसके पारलौकिक जीवन को भी सुखान्त बनाता है। संस्कार का सम्बन्ध व्यक्ति विशेष से न होकर सम्पूर्ण समाज से था। ये संस्कार वैवाहिक जीवन के कर्तव्यों के प्रतीक भी थे। इस सन्दर्भ में मनुस्मृति में कहा है -

वैदिकः कर्मभिः पुण्यैः निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।
कार्यैः शरीरसंस्कार पावनः प्रेत्य चेह च ॥
गर्भहर्मैजतिककर्म जातकः चौड मौजीनिबन्धनैः ।
वैजिक गार्भिक चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥17

जो माता-पिता अपनी सतान के संस्कार नहीं करते हैं वे जनक मात्र हैं तथा पशु सदृश हैं (जो इन्द्रिय-तृप्ति मात्र के लिए सन्तान उत्पन्न करते हैं)। गर्भाधान तथा अन्य संस्कारों की क्रियाएँ शरीर को शुद्ध करती हैं तथा इहलोक और परलोक में भी मनुष्य को पाप से विमुक्त करती हैं। विशिष्ट संस्कारों को किए जाने से व्यक्ति के जन्मगत दोष नष्ट हो जाते हैं। शंकर ने वेदान्त सूत्र के भाष्य में यही अभिमत स्पष्ट किया है -

संस्कारो हि नाम गुणाधानेन वा स्याद् दोषापनयनेन वा ॥18

संस्कारों का प्रयोजन मानव व्यक्तित्व का सर्वाङ्गीण विकास है। संस्कार जीवन के प्रगति मार्ग में सुन्दर सोपान के सदृश जो मानव के मनोविचारों तथा प्रवृत्तियों को शुद्ध करते हुए उसे निरन्तर प्रगति के पथ पर अग्रसर करते हैं। मनुस्मृति में लिखा है -

स्याध्यायेन व्रतैर्हर्मैन्द्रविद्येन ज्यया सुतैः ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥19

गर्भावस्था से ही इन संस्कारों का विशिष्ट प्रयोजन है। अपरिषेक्व मस्तिष्क पर संस्कारों की विभिन्न क्रियाएँ अपना दूढ़ एवं दूरागामी प्रभाव छोड़ती हैं। संस्कारों से शुद्ध हुआ शरीर ही ब्रह्म प्राप्ति के योग्य होता है। मनु ने कहा है कि इन संस्कारों से केवल शरीर की ही शुद्धि नहीं होती है अपितु आत्मा की भी शुद्धि होती है।

न हि कर्मभिरेव केषलै ब्रह्मत्वप्राप्तिः प्रज्ञान कर्मसमुच्चयात् किल मोक्षः ।
एतैस्तु संस्कृतः आत्मनोपसनास्वाधिक्रियते ॥

वीरमित्रोदय संस्कार प्रकाश में कहा है कि ब्राह्म संस्कार सम्पन्न व्यक्ति ऋषि पद प्राप्त कर लेता है तथा दैव संस्कार सम्पन्न व्यक्ति देव पद प्राप्त करता है। पायशर स्मृति में कहा है -

चित्रकर्मयथाऽनेकैरंगैरुन्वीयते शनैः ।
ब्राह्मण्यमपि तद्ब्रह्मत्वात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः ॥20

जिस प्रकार कोई चित्र सुंदर रंगों के समायोजन से शनैः शनैः अपने सौन्दर्य को उद्घटित करता है उसी प्रकार विधि विधानपूर्वक किए गए संस्कारों से व्यक्ति में ब्रह्मण्य प्रतिष्ठित होता है। संस्कारों से आत्मा की शुद्धता संस्कारों के आध्यात्मिक पक्ष को दर्शाती है।

आश्रम व्यवस्था - संस्कृत वाङ्मय में आश्रम व्यवस्था का उल्लेख वेदों में प्राप्त होता है। ऐसी जीवन प्रक्रिया जिसमें व्यक्ति कठिन परिश्रम करे वह आश्रम है 'आश्रयन्ति अस्मिन्' इति आश्रमः। आश्रम व्यवस्था का निर्वहन करते हुए, प्रत्येक आश्रम के सांभाल पर चढ़कर ज्ञान अर्जित कर सांसारिक अभ्युदय को प्राप्त कर सांसारिक भोगों का उपभोग कर मोक्ष की प्राप्ति। ब्रह्मचर्य आश्रम आधार स्तम्भ है। गृहस्थ जीवन की भौतिक उन्नति का संकेतक है। वानप्रस्थ मोक्ष प्राप्ति की प्राथमिक प्रक्रिया है और सन्यास ईश्वर से साक्षात्कार एवं मोक्ष प्राप्ति का सफल कारक है। मनुस्मृति में लिखा है -

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
एते गृहस्थ प्रमवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥

आश्रम व्यवस्था में सर्वप्रथम आश्रम शब्द का प्रयोग श्वेताश्वतर उपनिषद् में प्राप्त होता है। अथर्ववेद का एक पूरा सूक्त ब्रह्मचर्य विषयक है। इसके मंत्रों में ब्रह्मचर्य का महत्त्व कर्तव्यों आदि का वर्णन है। ब्रह्मचर्य से देवत्व की प्राप्ति होती है, तेजस्विता प्राप्त होती है। ब्रह्मचर्य आश्रम का प्रारम्भ उपनयन संस्कार से होता है। उपनयन संस्कार में बालक को ज्ञान प्राप्ति के लिए आचार्य के समीप ले जाया जाता है। शतपथ ब्राह्मण और आपस्तम्ब धर्मसूत्र में तीन दिन के परीक्षण और तदनन्तर गायत्री मन्त्र की दीक्षा को बालक का नया जन्म कहा है।¹¹

ब्रह्मचारी तपोमय जीवन व्यतीत करे। ब्रह्मचारी अपने मन, वाणी एवं बुद्धि को पवित्र रखे। गुरु से ज्ञान और ब्रह्मविद्या प्राप्त करे उसकी विधिवत् रक्षा करे।

तौ श्कति तपसा ब्रह्मचारी²¹
और
स आचार्य तपसा पिपति²²

गृहस्थ आश्रम सर्वोत्कृष्ट है। मनु ने कहा है - जिस प्रकार सारे प्राणियों के जीवन का आधार वायु है उसी प्रकार सभी आश्रमों का आधार गृहस्थ आश्रम है। गृहस्थ आश्रम ही अन्य तीन आश्रमों को ज्ञान, शिक्षा और अन्नादि देता है, अतः वही सर्वश्रेष्ठ है।

यथा वायुं समाश्रित्य, वर्तन्ते सर्वजन्तवः ।
तथा गृहस्थमाश्रित्य, वर्तन्ते सर्व आश्रमाः ॥
तस्मात् त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् ।
गृहस्थेनैव धायन्ति, तस्माज्जेष्ठाश्रमोगृही ॥23

वानप्रस्थ और संन्यास आश्रम का उल्लेख वेदों में कम है। वेदों में प्रयुक्त यति, मुनि मुमुक्षु आदि शब्दों का प्रयोग मिलता है, जो कि इनका द्योतक है। इन दोनों आश्रमों में भौतिक कर्मों से निवृत्त होकर मनन, चिन्तन, स्वाध्याय धारणा, ध्यान आदि में संलग्न रहते हैं। अथर्ववेद में मुनि केशम् शब्द आया है, इसमें ज्ञात होता है कि मुनि लोग जटा रखते थे। वे तत्वज्ञानी थे। बृहदारण्यक उपनिषद में कहा है कि मुनि पुत्रैषणा, वित्तैषणा और लोकैषणा इन तीनों एषणाओं को छोड़कर मान-अपमान से ऊपर उठकर ब्रह्म चिन्तन में मग्न रहते हैं।²⁴ ऋग्वेद और श्वेताश्वर उपनिषद में मुमुक्षु शब्द का प्रयोग मिलता है। संन्यास आश्रम में मोक्ष के लिए प्रयास किया जाता है, जिससे जीवन ज्योतिमय, आत्ममय और ब्रह्ममय हो जाता है।

शिक्षा :- अथर्ववेद में कहा है कर्ममैत्रं ज्योत्स्यैत्रं महतं सौभाग्यम्। सशितं चित्तं संतरं शिशाधिः।²⁵ शिक्षा का उद्देश्य शिष्य का सर्वाङ्गीण विकास, उसकी ज्ञान ज्योति को प्रबुद्ध करना, उसके जीवन को सौभाग्यशाली बनाना है। विद्या अर्जित करने वाले विद्यार्थी में ज्ञान के साथ – साथ विवेक का भी समन्वय होना आवश्यक है।

शं सरस्वती सह धीमिरस्तु ।²⁶

ज्ञान के साथ विवेक की अनिवार्यता का मुख्य कारण ज्ञान से दर्प (अहंकार) की अस्पृशता है। शिक्षा का मूलाधार संस्कृत वाङ्मय में मेधा, मुमति और बुद्धि को बताया है।

नारी जीवन - वेदयुगीन महिलाएँ वैदिक वाङ्मय का विधिवत् अध्ययन करती थीं एवं यज्ञों में भाग लेकर मंत्रोच्चार भी करती थीं। वैदिक समाज में धर्म के नाम पर महिलाओं को प्रति दुराचार नहीं किया जाता था। विवाह संस्कार सम्पन्न होने के बाद कन्याएँ अधिक सम्मान की पात्र हो जाती थीं। प्रारम्भिक वेद युग में पत्नी ही यज्ञ में सोमगीतों का गान करती थी। ऋग्वेद के मतानुसार स्त्री ही घर है। अथर्ववेद में कहा गया है कि 'नयवधु तू जिस घर में जा रही है वहाँ की तू साम्राज्ञी है'। तैरे नन्द, सास, देवर व अन्य तुझे साम्राज्ञी समझते हुए तैरे शासन में आनन्दित हों। वैदिक काल में महिलाओं को शिक्षा एवं साहित्य के अध्ययन करने की पुरुष के समान समानता थी। उसको काव्यकला, शास्त्रविद्या, ललित कलाओं, संगीत, नृत्य, अभिनय आदि की भी शिक्षा देने की व्यवस्था की गयी है। काव्यकला के आधार पर वे मन्त्रदृष्टा ऋषिकाएँ हुई हैं। शस्त्र विद्या की शिक्षा के द्वारा योद्धा, सेनानी और शत्रुविजयिनी हुई हैं। नृत्य-गान आदि का ज्ञान अर्जित कर वे नृत्यकला व संगीत में निपुण हुई हैं।

परिवार - समाज की सबसे छोटी इकाई परिवार है। परिवार का उद्देश्य है उसमें रहने वाले व्यक्तियों को सुखी, स्वास्थ्य और प्रसन्न रखना। वैदिक काल में संयुक्त परिवार प्रथा थी। परिवार पुरुष प्रधान होता था। परिवार के प्रत्येक सदस्य के कर्तव्यों का वर्णन वेदों में मिलता है। ऋग्वेद में पति के कर्तव्य के विषय में कहा है, पति सौभाग्य के लिए पत्नी का पाणिग्रहण करता है और कहता है कि मैं उसके पालन – पोषण का उत्तरदायित्व लेता हूँ।

ग्रभामि ते सौभागत्वाय इस्तम् ।²⁷

और

मयेयमस्तु पोष्या ।²⁸

अथर्ववेद में पत्नी के लिए कहा है – पत्नी का कर्तव्य है कि वह पूरे परिवार को सुख दे। वह पति सास-ससुर और मान्य जनों की सेवा करे।

स्योना भव श्वशुरेभ्यः स्योना पत्ये गृहेभ्यः ।²⁹

वेदों में पत्नी को बच्चों को शिक्षित करने एवं यज्ञ हवन करने, वंश परम्परा के लिए संतानोत्पत्ति करने का निर्देश है। ऋग्वेद में लिखा है –

सुरतेसा पितरा अमृत वरीमिभिः।30

माता-पिता अपने पुत्र-पुत्रियों को ऐसा संरक्षण दें कि वे अपनी संतान को योग्यतम बना सकें। वह अपने संतानों की सदा रक्षा करें। भाई-बहिन अथर्ववेद में लिखा है -

मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षत्, मा स्वसास्मुत् स्वसा।31

भाई- भाई, भाई -बहिन और बहिन-बहिन प्रेम से रहें उनमें परस्पर द्वेष की भावना न हो। पुत्र-पुत्री यजुर्वेद में कहा है- वेदों में पुत्र का बहुत महत्व बताया है। एतत् तद्गने अनृणां भवामि, अहतां पितरौ मया। पुत्र के जन्म के समय माता-पिता अपने पितरों के ऋण से उद्धरण होते हैं। पुत्र वंश परम्परा को अविच्छिन्न करता है। पुत्र के समकक्ष ही पुत्री का स्थान होता है इस भाव को व्यक्त करते हुए मनुस्मृति में कहा है -

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा।
तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यां धनं हरेत्।।32

विवाह - भौतिक सुख प्राप्ति, शारीरिक सुख प्राप्ति व संतान प्राप्ति के लिए विवाह प्रथा प्रारम्भ हुई। पारिवारिक व आर्थिक समृद्धि के लिए वर की आवश्यकता हुई और गृहव्यवस्था के लिए यधू की। वर -यधु के इस समन्वय के लिए विवाह एक सामाजिक आवश्यकता है।

वैदिक काल में आठ प्रकार के विवाह बताए हैं- ब्राह्म, दैव, आर्ष, प्राजापत्य, असुर, गान्धर्व, राक्षस और पैशाच।

मनुस्मृति में विवाह की संख्या बताते हुए लिखा है -

ब्राह्मदैवस्तथैवार्षे, प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरे।
गान्धर्वा राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः।।

वेदों में बाल विवाह व सगोत्र विवाह का निषेध था। ऋग्वेद में सवर्ण विवाह को वैध कहा है। वेद विश्व शान्ति, विश्व बन्धुत्व और विश्व कल्याण के प्रथम उद्घोषक हैं। वेदों की ज्योति ने ही आदर्श सामाजिक जीवन का मार्ग प्रशस्त किया है।

आहार - वैदिक काल में आहार व्यवस्था सरल थी। घी, दूध, दही, चावल तथा जौ मुख्य भोज्य पदार्थ थे। दलहन में मुद्ग (मूंग) तथा माष (उडद) का ही उल्लेख मिलता है। लवण का प्रचलन नहीं था। शाक और फल पर्याप्त मात्रा में खाए जाते थे। घृतवन्त अपूप, क्षरिपाकीदन तथा करम्म प्रिय भोज्य पदार्थ थे। वैदिक काल में मांसाहार का प्रचलन था। बकरे, भेड़ तथा बैल के मांस का भक्षण किया जाता था। सोमपान यज्ञ के समय मुख्य पेय था। ऋग्वेद में अनेक मन्त्रों में सुरापान का उल्लेख मिलता है। वेदों में बिल्व, उदुम्बर, कर्कन्धू, उर्वारुक, उर्वारू, पीलू, पिप्पल और कुवल आदि का प्रयोग मिलता है।

वस्त्र तथा आमूषण - वैदिक काल में 'वास' अधोवस्त्र तथा 'अधिवास' ऊपर के वस्त्र का प्रयोग मिलता है। वेदों में तीन प्रकार के वस्त्र 'वासस्', 'तार्य', 'क्षौम' तथा 'ऊर्णायु' शब्द का उल्लेख मिलता है। बुनाई का काम स्त्री तथा पुरुष दोनों के द्वारा किया जाता था। बुनाई क्रिया का चित्रण अथर्ववेद के मन्त्र में करते हुए कहा है - कालचक्र एक करघा है, इस करघे पर दिन और रात्रि रूपी दो स्त्रियां वर्षरूपी वस्त्र बुनती हैं। इसमें 6 ऋतुएं 6 खूंटियां हैं। रात्रि ताना है और दिन बाना है। ताना-बाना रूपी दो स्त्रियां हैं। इन दोनों स्त्रियों में से एक धागे को फैलाती है और दूसरी समेटती है।

वस्त्रों के निर्माणकर्ता वेदों में मनु को बताया है अथर्ववेद में कहा है राजा सोम को पहनाने के लिए बृहस्पति ने सुन्दर वस्त्र दिए।

बृहस्पति प्रायच्छद् वास एतत् सोमय राज्ञे । 33

वेदों में वस्त्रों के लिए अधोवस्त्र, अधिवास, अधिवस्त्र, उपवासन, पर्यावहन, अल्क, द्रापि, पेशस, नीवि, उष्णीय और उपानह। वेदों में आभूषणों का वर्णन प्राप्त होता है। आभूषणप्रियता स्त्री, पुरुष दोनों में विद्यमान थी। रत्न धारण करने वाले को 'रत्नधा' और 'रत्निन्' कहते थे। स्वर्णभूषण के प्रति आकर्षण था। मुख्य पहने जाने वाले आभूषण निष्क, रुदम्, हिरण्य, कर्णशोभन, कृशान, मणि, रत्न आदि थे। वेदों से ज्ञात होता है कि स्वर्ण निर्मित जंजीर या ताबीज ब्राह्मणे से, दीर्घायु, वर्चस्विता और बलवृद्धि की प्राप्ति होती है।

यों विभर्ति दाक्षायण हिरण्यं स जीवेपु कृणुते दीर्घमायु । 34

ऋग्वेद में कहा गया कि स्वर्ण अलंकार धारण करने से मनुष्य अकालमृत्यु से बचकर दीर्घायु होता है।³⁵ केशविन्यास का प्रचलन था। कपर्द, कुरीर, कुम्भ, ओपश, केशवर्धन आदि केशविन्यास के प्रकार थे। मनोरंजन — वैदिक काल में जीवन आनन्द से व्याप्त था। आमोद — प्रमोद के मुख्य साधन अश्व दौड़ तथा रथ दौड़ थे। द्यूत क्रीडा भी मनोरंजन करने का एक माध्यम था। नृत्य और संगीत का भी प्रचलन था। अथर्ववेद में नृत्य में सज, धज, कर अंगार तथा विविध रूप धारण करने की तुलना मोर, गन्धर्व और अप्सराओं से की गयी है।

आनृत्यतः शिखाण्डिनो नृत्यन्ति व्यैलबा । 36

परिवार के समस्त सदस्य मिलकर सामूहिक रूप से नृत्य करते थे।

पृथ्वी सूक्त में उल्लेख है —

यस्यां गायन्ति नृत्यन्ति व्यैलबा । 37

मनुष्य आनन्द विभोर होकर विविध रागों में गाते और नाचते हैं। सामूहिक नृत्य चारों ओर घूमकर होता था। स्त्रियों के साथ-साथ पुरुष भी नृत्य करते थे। संगीत भी वैदिक काल में प्रचलित था। संस्कृत वाङ्मय में निहित मानव मूल्य एवं जन कल्याण की भावना केवल भारतीय संस्कृति के आधार सतम्भ ही नहीं है अपितु वर्तमान मानव समाज के सामाजिक मूल्यों, आदर्शों के मानक हैं, सामाजिक समस्याओं के निवारणार्थ मार्ग दर्शक भी हैं। वर्तमान समय में भौतिकता के आकर्षण एवं पाश्चात्य सभ्यता के अन्धानुकरण से ग्रस्त मानव सांस्कृति सामाजिक मूल्यों एवं मानव धर्म से हटकर उपभोक्तावादी संस्कृति के व्यामोह से आक्रान्त हो रहा है, मानवीय मूल्यों का ह्रास हो रहा है। ऐसी भयावह विषम, प्रतिकूल परिस्थिति में आवश्यकता है, भटकते हुए जनमानस को संस्कृत वाङ्मय में निहित सामाजिक मूल्यों से अवगत कराने की एवं इन मूल्यों को, मान्यताओं को उनके आचरण में लाकर कर्तव्य पथ पर आगे बढ़ने के लिए प्रेरित करने की।

संदर्भ सूचि

1. ऋग्वेद — 10.10.13-14
2. यजुर्वेद — 15.51
3. महाभारत, शान्तिपर्व 64.5।
4. शुक्रनीति — 1.5।
5. ऋग्वेद — 10.10.12
6. यजुर्वेद — 30.5
7. शतपथ ब्रह्म।
8. ऋग्वेद — 8.67.1
9. यजुर्वेद — 22.22
10. अथर्ववेद — 5.17.3

11. यजुर्वेद – 20.25
12. ऋग्वेद – 10.10.12, यजुर्वेद – 31.11, अथर्ववेद – 19.6.6
13. गीता 4.13।
14. गीता 18.41।
15. यास्क, निरुक्त – 2.4
16. मनुस्मृति 2/26-27।
17. वेदान्त 1/1/4
18. मनुस्मृति
19. वीरभद्रादय संस्कार प्रकाश खंड 1 पृ. 139।
20. पाराशर स्मृति 8/19
21. शतपथ ब्राह्मण – 11.5.4.22। आपस्तम्ब धर्मसूत्र – 1.1.16.18
22. अथर्ववेद – 11.5.10
23. अथर्ववेद – 11.5.2
24. मनुस्मृति – 3.77.78
25. बृहदारण्यक उपनिषद् – 3.5.1
26. मनुस्मृति – 6.87
27. अथर्ववेद – 18.3.1
28. ऋग्वेद – 10.85.36
29. अथर्ववेद – 14.152
30. अथर्ववेद – 14.2.27
31. ऋग्वेद – 1.159.2
32. अथर्ववेद – 3.30.3
33. मनुस्मृति 9.130
34. अथर्ववेद – 2.13.2।
35. अथर्ववेद – 2.13.2।
36. अथर्ववेद – 1.35.2।
37. यजुर्वेद – 34.50 से 52 तक।
38. अथर्ववेद – 12.1.41

Dr. R. C. Fichadiya

Associate Professor, H.O.D. Sanskrit, Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara.

ISSN: 2249-894X Impact Factor : 5.7631(UIF)

Volume - 12 | Issue - 7 | April - 2023

REVIEW OF RESEARCH

International Online Multidisciplinary Journal

हिंदी साहित्य में नारी विमर्श का विविध पहलू

Dr. K. M. Trivedi

Associate Professor, Smt. J.C.Dhanak College, Bagasara.

Dr. K. M. Trivedi

भूमिका : हिंदी साहित्य में छायावाद काल से नारी विमर्श का जन्म माना जाता है। आठवे दशक तक आते-आते यही विषय एक आंदोलन का रूप ले लिया। जो शुरुआती नारी विमर्श से ज्यादा शक्तिशाली सिद्ध हुआ। साहित्य में महिला लेखन के रूप में उपलब्ध विभिन्न कथानियाँ :

Editor - In - Chief - Ashok Yakkaldevi

Content

Title and Name of The Author (S)	Page No.
FUTURE TRENDS OF HR ANALYTICS Dr. Madhu Gaba and Gautam Gaba	1
CONTRIBUTION OF DR. BABASAHEB AMBEDKAR IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF INDIA Dr. Milind Panjab Tayade	8
QUALITY OF HIGHER EDUCATION THROUGH PROFESSIONALIZATION Dr. Mrs. A. D. Suryavanshi	12
AGRO TOURISM AND SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT Dr. Mrs. Apte R. D.	17
स्वतंत्रता संग्राम में भारतीय कवियों का योगदान डॉ. राजासलीम इमामसाब बिडी	22
SERVICE QUALITY AND GAP ANALYSIS: A THEORETICAL OVERVIEW AND ITS CHALLENGES Mahanteshwar S. Hugar and Dr. Srinath H. Shahapure	26
THE EFFECT OF CORONA ON THE SPECIFIC Miss. Namrata D. Dhale	33
“अनुसूचित जाति महिला वर्ग के सशक्तीकरण में स्व-सहायता समूह की भूमिका” (सतना जिले के विशेष संदर्भ में) डॉ. नीलम चौर & बलराम दाहिया	36
IMPORTANCE OF SEX EDUCATION IN SCHOOLS Deven B. Trivedi and Dr. R. S. Mankad	43
गुजराती नवलकथानुं स्वरुप Dr. H.V. Chaudhari	50
हिंदी साहित्य में नारी विमर्श का विविध पहलू Dr. K. M. Trivedi	56